

BİLİNÇDİŐI VE ZAMAN (1939 [1940])

MARIE BONAPARTE

Paris

Çeviren: İbrahim Şahin Ateş

Çeviride esas alınan kaynak: Bonaparte, Marie. "Time and The Unconscious." *International Journal of Psychoanalysis* 21 (4) (October 1940): 427-68.

Metnin Fransızca aslı: Bonaparte, Marie. "L'Inconscient et le Temps." *Revue française de psychanalyse* 11(1): 61-105.

Çocuklukta Zaman

Zaman hissinin mevcut olmadığı yeni doğan bir bebeğin durumunu hesaba katmasak bile, bizim zamana ilişkin fikirlerimizce huzursuz edilmeyen bir dünyada çocukluk günleri birbirleri ardına sıralanıyor gibidir. Her birimizin hatırlayabileceği üzere bu ilk günler çocuğa sonsuzluk gibi gelir ve bu durum geleceğe uzanan haftalar, aylar ve yıllar için daha da geçerlidir. Çocuklar yetişkinler tarafından keyfi sürülen kısa, acınası zamandan çok daha farklı bir düzende geçip giden "zaman" içerisinde hafif uykularından uyanır, ayağa kalkar, etrafta koşuşturur, yer, oynar, güler ve ağlarlar. Çocuklukta "zaman" bizimkisi ile mukayese edilemez.

Çocuğun yetiştirilmesinden sorumlu olan yetişkinler, hiç şüphesiz, çocuğun zamanın kendilerine ait biricik türünün düzenini, bu düzenin yine onlar için gereken alt bölümleri ile gözlemlemesinde titizlik ile ısrar ederler. Belirli saatlerde onun oyuncaklarını alırlar ve yemek yiyebileceği saatleri sabitlerler. Yahut daha da kötüsü kendi kendine eğlenmeyi ya da hayranlık duyduğu ve haset ettiği insanlar ile kalmayı tercih edeceği akşamlarda çocuk yatağa gitmek zorundadır. Lâkin buna rağmen çocuğun içsel "zaman" hissi bu zamanın bir değişiklik geçirmeye yazgılı olduğu fizyolojik yaşa dek sarsılmadan kalır; çocuk yetişkinlerin girişimini özünde hâlen hakikaten de sonsuz sürede olan kendi zamanı üzerine yetişkinlerin "zaman"ının dayatılması olarak, yabancı ve hasım bir dünyanın davetsiz gelişi olarak değerlendirir. Tıpkı bitkilerin topraktan yetişmelerine sebep olduğu gibi onun büyümesine de sebep olan ve günün birinde onu, kendi namına, atalarının kesintisiz dizisine yönlendirecek olan hayatî zorlantı şimdiden kendisinin varlığının derinliklerinde belirsizce hissettirmektedir ve çocuğun sonsuzluktan bir önsezi ile hissettiği "zaman" içine işleyen bir etken olarak değerlendirilmelidir.

Çocukluğun "cennetinden" bahsedilmesine alışılmıştır ve bundan bahseden yalnızca şairler de değildir. Küçük yaratığın çok küçük olduğunun bilgisi ile yıldan yıla ıstırap çektiği ve büyümeye yönelik azminin Freud tarafından haklı bir biçimde *ex post facto* bir ülküselleştirme

olarak yorumlandığı bir çağın övgüsü büyük ölçüde her birimizin çocukluk tecrübeleri ve duygularını gizleyen bir amnezi tarafından belirlenmiştir. Yine de rağbet gören bu kavrayışta hakikatten bir parça bulunmaktadır. Pek çoğumuz, yaşamımızın gün doğumunu sanki hafif bir tülmüşçesine saran ve katlandığımız talihsizlikleri, fedakârlıkları ve ıstırapları bile gerçek olmayan, perilere yaraşır bir mükemmellik ile kaplayan muhafaza ettiğimiz çocukluk anlarımızdan bir giz büyüü yapmışızdır. Lâkin hafıza yahut unutkanlık tarafından etkilenen ülküselleştirmenin üzerinde ve ötesinde bu izlenim, yaşamımıza o vakitlerde nakış edildiğiyle şimdi edilişi arasındaki farka bir şeyler borçlu olmalıdır.

Öğretmenlerimiz Olarak Saatler

Bununla birlikte, çocuğun dış dünyadaki nesnelere yönelik algısı başlangıçta müphem ve alabildiğine kucaklayıcı iken düzenli bir biçimde kesinlik kazanır, çocuk nesnelere zamana istinaden konumlandırmakta daha iyi hâle gelir. Bu üstat ile hesaplaşmak zorundadır ve bu bakış açısı ile kol saatleri ve duvar saatleri, hiç şüphesiz daha eski vakitlerde güneş saatleri ve kum saatleri tarafından konuşulan dili anlamayı genç yaşında öğrendiği vakit önemli bir tarihe tekabül etmektedir.

Koşullara bağlı olarak er ya da geç çocuğun bir duvar saatinin kollarını okumayı öğrendiği bir vakit gelecektir. Kural olarak daha hızlı ve belirgin hareketi ile büyük kolun hareketi önce, küçüğünki ise sonra öğrenilir. Çocuk oyun ve uyku saatlerinin bu amansız mekanizma tarafından düzenlendiğini keşfeder. Evdeki duvar saatleri çocuğa aldığı feci derslerden bazılarını verecektir.

Kedi ve köpek, kadranın etrafında dönen kolları okuyamayan ve saatin tik taklarının kendileri için anlamsız bir ses olduğu evin o mütevazı sakinleri ne kadar da şanslıdır.

Lâkin duvar saatlerine rağmen çocuk sonsuz bir sürenin “zamanına” ilişkin hissini uzun bir süre korur. Duvar saatinin görünüşünden vakti söylemeyi öğrendiğinde bile bu vakitler onun için hâlen gelecek yıllarda hissedileceğinden daha yavaş geçer gibi gözükecektir.

Belki de yalnızca az ya da çok olmak suretiyle çocukluğu nükseden çok yaşlı insanlar çocukların sonsuz zamanının bir kısmını geri kazanır ve bazen de yalnızca şimdide yaşamayı başarabilirler. Doğa'nın yaşlı, ölüme yakın olana merhamet ettiği söylenebilir.

Ergenlikte Zaman

Ne var ki genç organizmada bir devrime sebep olan ve yetişkinlik yaşamına az çok şiddetli bir geçişi biçimlendiren erinliğin başlangıcı bile çocuğa zamanın yetişkinlere has hissini bahşetmeyi başaramaz. Pek çok içgüdü mayalanmakta ve yine pek çok gündüz düşü biçimlenmektedir. Çocuğun varlığının organik derinliklerinden güçlü akıntılar yükselir. Ergen, beyninin gelişimine rağmen içgüdüsel yaşantısının avı olarak kalır. Fakat şimdileri onun sahibi

olan Eros'tan türeyen şevk (İng. *élan*) sonsuzluğun hem özünün hem de hedefinin paydaşı olur ve bu öz ve hedefteki bir şey ergenin zaman hissine yatırım yapmakta gibidir. Yaşam sanki sınırsız bir genişlik ile önüne serilmiştir ve şayet o ölümü düşleyecek olursa bunu ona hakikaten inanmadan ve ona ters düşen bulanık bir hayal gücü ile yapar. Genç yaratık şimdi dinî inancını kaybedecek olsa bile ölüm onun için ölümsüzlüğün imrenilen bir hâli, belki Doğa'da, bizim büyük anamızda kişiliğinin bütünlüğünün yahut bunun kaybının bir biçimi anlamına gelir. Ergenlerin ve gençlerin ölüm ile yüzleşmeyi daha sonraki yılların yetişkinlerinden kolay bulmalarının sebebi, hiç şüphesiz, ölüme yürekten inanmamalarıdır.

Yetişkinlikte Zaman

Erinliğin fırtınaları aşıldıktan sonra kişi kendisini yaşamı boyunca ana hatlarıyla değişmemekte ısrarcı olacak bir karaktere bürünmüş hâlde bulur. Yetişkinlere yaraşır zaman hissini temsil edecek duygunun kendisini tesis etmeye başlayabileceği evre budur. Birazdan ele alacağımız ve özgül fizyolojik-psikolojik koşullara tekabül edecek olan belirli durumlar dışında yetişkin zamanın geçişini gözlemlemeye muktedirdir. Günler, haftalar, aylar ve yıllar onun için belirlenmiş sınırlara hükmeder; yetişkin, kendi yaşamının sona ereceği yolun son noktasını bile belli belirsiz ayırt edebilir ve böylelikle zaman karşısında iki yanlı bir tutum ona hükmeder. Bir yandan dünyanın kendisinin dışındaki bir kısmını biçimlendiren zamana ilişkin bir düşünce ona gark olmuştur; ucu bucağı olmayan bir sınırsızlıkta küçücük bir zerre gibi hisseder. Diğer bir yandan kendisine ayrılan kısa süre içerisinde hapsoldüğünü görür; doğumunda ve ölümünde, yaşamının her iki ucunda, onun yaşam azmine hiç beklenmedik bir biçimde meydan okuyan sınırlar uzanır. Geçmiş, doğumdan önceki yaşam tarafından kendi varoluşuna biçilen sınır ile uzlaşmayı daha kolay bulur. Fakat geleceğin, ölümden sonraki yaşamın dayattığı hudutlar, çok daha hakiki bir biçimde, katlanılabilecek gibi değildir. Öyle ise niçin rüyalarında daima muzaffer olan bu kişi kendisini sıklıkla bu hududun ardına geçirir ve kendi sağ kalımını Ahiret'in çeşitli temsilleriyle hayal eder?

Uzay, Soluduğumuz Atmosfer

Güncel görelilik teorileri uzay ve zaman arasındaki ayrımı bırakmıştır ve yalnızca bir "uzay-zaman"ı tanımaya hazırlanmaktadır; bu son terim, gerçekleştirilen hesaplamalardaki dördüncü bir boyutu tesis etmektedir. Fakat yaygın hissiyat uzay ve zamanı ayırmaya devam edecek ve bunları ayrı birer mevcudiyet olarak değerlendirecektir.

İmdi, yaşantılarımız zaman içerisinde gelişse ve hatta bizi küle dönüştürecek şekilde tüketiliyor olsa da biz uzayda konumlanırsak. Uzay, zaman gibi, bizi salt varoluşu ile yok etmez. Aksine, uzayın bir arkadaştan başka bir şey olduğu düşünülemez; içerisinde soluk aldığımız, hareket ettiğimiz ve dört bir yana seyahat ettiğimiz atmosferi biçimlendirir sanki. Uzayın kayda değer olmayan bir parçası, bize tahsis edilen şu küçük gezegeni kuşatarak mest oluyoruz.

Fakat ister hapisanede ister otelde yahut ister sıkış tıkış bir evde, ihtiyaç duyduğumuz mekândan mahrum olursak, ıstırap çekeriz. Her bir canlı için, çok küçük bir saksıda büyüyen bir bitki yahut bir kafeste hapsedilen kuş için için aynısının geçerli olduğuna inanıyorum. Dahası, nefes alan her şey mümkün olan en fazla miktardaki uzayı kendisine dahil etmeye teşnedir. İşte, varoluş mücadelesi: Büyük meşe ağacı güneş ışığını alabilmek için yapraklarını yayar ve dibindeki otları öldürür; büyük imparator, ister Napolyon olsun ister İskender, uygun adım ilerler ve dünyanın geri kalanı itaat eder iken genişlemesinin karşısında duran kim varsa yok eder. Kendi elleriyle inşa ettiği makineleri ile nihayet, modern insan, hızın gücü ile (ki bu güç aynı zamanda zamanın ekonomisini yapmasını sağlar) uzayı fethini daha da ileriye taşımış ve kendisini havanın hâkimi kılmaya başlamıştır.

Ne var ki uzayın tadını çıkarabilmesi için insanın daima maddî manada ona sahip olması gerekmez. Bakmak belirli bir mesafeden dokunmaktır ve pek çok kişiye kendilerine uzaya hakikaten sahip olmadan onu basitçe seyretmenin ondan keyif almalarına olanak sağladığı bir kabiliyet bahşedilmiştir. Uçsuz bucaksız alanlardan, bir dağın yükseklerinden, deniz kenarından veya bir geminin güvertesinden görünen manzaralardan alınacak haz bundandır. Yine gök kubbenin, gündüz vakti gözükken masmavi gökyüzünün yahut (uzayın daha dokunaklı bir hâli olarak) yıldızlı bir gecenin bize tecrübe ettirdiği esrime bundandır.

Gecelerimizin ilahî enginliği elbette ki bir Giordano Bruno için ilahî bir saadet yahut bir Blaise Pascal için ölümcül bir dehşet kaynağı olabilir. Fakat belki de zamanın Pascal'da uzamın dehşetindeki bir parçayı biçimlendirmesi önemsiz değildir. Pascal "sınırsız uzamların sessizliği" ile dehşete düşmüştür lâkin bunların sessizliğini "ölümsüz" olarak nitelendirmeyi de ihmal etmez.

Zira şayet soyut bir kavram olarak uzay enginliği, içerisinde kaybolduğumuz ve günün birinde yutulup gideceğimiz sınırsız bir okyanusa benzerliği ile dehşetengiz olsa da bizim için süregiden bir korkunun kaynağı olamayacak şekilde tecrübemize çok uzak, gündelik hayatımızda peşinde olduğumuz tanıdık uzaydan çok farklıdır. Burada uzayın sonsuzluğundan gezegenlere has bir güvenlik ile korunmakta iken bu dünyadaki mevcudiyetimiz bize akşam dönüşte eve ve her türlü öğenin sebep olabileceği rahatsızlığa karşı güvende olduğumuz hissini verir.

Zamanda mesele başkadır. Zaman, biz yaşlandıkça daha hızlı geçermiş gibi gelerek dehşet verici niteliklerini muhafaza eder. Ve onda nasıl olacak da bir sığınak bulabileceğiz? Bir kimse zamanın sonsuzluğundan sığınabilmesine hizmet edebilecek bir ev ya da bahçe inşa edemez ve yahut kendisini tek bir günün sınırlarına hapsedemez. Güneş doruk noktasına ulaşır ulaşmaz ufukta batmaya başlar, kızıl bir günbatımı günün ölümü olacak gece tarafından izlenir.

Onu kullanmaya başladığımız an zamanı mahvederiz. Zamanda ustalaşmak için ancak önümüzde uzanan, henüz hiçbir amaca hizmet etmemiş, keyfi sürülmemiş bir zamandan bahsedebiliriz. Zira yaşamakla ölürüz zamanımızdan.

Zamandan Düşlere Kaçış

Dolayısıyla, bir kişinin zaman karşısındaki mücadelede etkili olabilecek hiçbir direnç sunmadığını görürüz; dakika üstüne dakika, yıllar, kaçınılmaz bir biçimde geçer, bizi ölümün eşliğine getirir, eşikle de kalmaz geçkin bir yaşta. Ne var ki dünyevî yaratıklar, tüm bu yaratıklar bir yana bizi burada bilhassa ilgilendiren insan, bu mücadeleyi kendi ışıklarınca üstlenirler.

Her şeyden evvel insan, zamanla mücadelesinde illüzyonun gücünü sömürür. Bilinçdışının derinliklerinde egemen olan keyif prensibi zamanın gereklilikleri ve hatta varlığına dair hiçbir fikre sahip değildir. Günün uğraşlarından bitkin bir biçimde geceleri gözlerimizi kapattığımızda ve kendimizi uykunun kollarına zarifçe bıraktığımızda yalnızca uykunun fizyolojik süreçleri sebebiyle uyku sürdüğü müddetçe zamanın varlığı kesintiye uğramaz, ayrıca bilincimizin hangi kısmı olursa olsun bir kısmı uyanık kalır ve düşlerimize girerse, zaman artık uyanık yaşantımızda olduğuyla aynı görünümüne sahip değildir. Garip bir şekilde gerçekdışı bir atmosfer geceleyin düşlerimizi kuşatır. İsteklerimiz tatmini, uzay ve zaman tarafından dayatılan sınırlar karşısındaki zaferi sağlar; sevdiğimiz kadın artık uzakta yahut kayıtsız değildir, kendisini kollarımıza atar. Hastaysak sağlığınıza kavuşuruz, yaşlıysak yeniden çocuk oluruz. Ali Baba'nın uçan halısı bizi uzay ellerinde uçurur, güneş yahut yıldızlar arabamızdır, sonsuza dek genç kalırız. En dehşet verici kabuslarımızda bile düşlerimizde üzerimizde oynaşan gümüşî parlaklık tamamıyla namevcut değildir.

Uyanıklık yaşantımız esnasında, bize yakın olarak birisinin hayaleti, soluk soluğa intikamı ve tehdidi, çokça zayıf ve çürümekte olan etinin altında sırttan iskeletiyle karşılaşırsa, ne kadar cesur olursa olsun, ölümcül bir dehşetin ürpertisini yüreğinde hissetmeyecek olan var mıdır? Şayet bazen bir kabusta olduğu gibi ölmeye mahkûm olduğumuzu ve çoktan darağacında olduğumuzu bilsek, gündüz ışığı karşısında, bıçak üzerimizde parıldamakta olsa, korkudan baygınlık geçirmez miydik? Lâkin düşlerimizde bir hayalet bizim kendimizden daha saçma değildir; korkuyor olsak bile korkumuz, hatta dehşetimiz, katlanılamayacak gibi değildir. İnfaz düşlerinde de aynısı geçerlidir. Tir tir titreriz ve bıçak düşmeden evvel daralmış, sefil, sinir harbi içerisinde uyanırız ve yine de aynı büyü perdesi sahneyi sarar ve onu acımasız gerçekliğinkinden farklı bir şeye dönüştürür.

Fakat ister bir kişi harikulade bir düşten ister dehşetengiz bir kabustan uyansın, tecrübe ettiği rahatlama basitçe uykudan kaynaklanabilecek olan his ile aynı değildir. Zira düş yalnızca "uykunun bekçisi" değildir, ayrıca, onlar arasında en temel, zamanla ilgili olan da dahil olmak üzere çocukluğun kayıp illüzyonlarının da bekçisidir. En harikulade düşlerimizi ve hatta kabuslarımızı saran büyü atmosferi büyür iken kaybettiğimiz ve sonradan geri kazandığımız, erken yaşlarımıza ait zaman örgüsünden başka bir şey değildir. Uyurken bir kez daha çocukluktan bildiğimiz puslu, neredeyse sonsuz olan zamana dalıyoruz ve bu cennet atmosferinde her şeyin şekil değiştirmiş bir hâlde görünmesinin esas nedeni hiç şüphesiz ki budur.

Zamandan Gündüz Düşlerine Kaçış

Ne var ki bir insan sürekli uyur ve düş göremez ve hiçbir insan kendisine uyanık iken düş görmeyi hazzını tattıramaz. İnsanlığın şafağından bize kalan ve sıklıkla ninniye dönüştükleri için indirgenen sayısız mit ve efsane, çocuklarımızın erken yıllarını cezbetmeye devam ediyor.

Ferenczi'nin¹ çok da güzel ifade ettiği üzere “Peri masallarında kadiri mutlaklık düşlemleri baskındır ve baskın kalmaktadır. Doğa'nın gücüne mütevazı bir biçimde başımızı eğdiğimiz her yerde peri masalları bilindik temaları ile yardımımıza koşar. Gerçekte zayıf olduğumuzdan peri masallarının kahramanları kuvvetli ve yenilmezdir; etkinliklerimiz ve bildiklerimiz içerisinde biz zaman ve uzay tarafından sıkıştırılır ve engelleniriz. Dolayısıyla biri gelir peri masallarında ölümsüz olur, diğeri aynı anda yüzlerce yerde bulunur, diğeri ise geçmişi ve geleceği bilir. Maddenin ağırlığı, katılığı ve nüfuz edilemezliği her an yolumuza çıkar. Ne var ki peri masallarında insanın kanatları vardır, bakışları duvarları delip geçer, büyüğü asası her kapıyı açar.” Bu açıklamayı peri masallarında olduğu gibi düşlerde de zamanın artık geri çevrilemez olmadığını ve insanın geçmişe doğru adımlarını tekrar edebildiğini gözlemleyerek kuvvetlendirmem kâfidir.

Bununla birlikte çocuklarımızı eğlendiren bize yüzyıllar boyunca aktarılan hikâyeler değildir yalnızca, çocuklarımızın kendileri için yarattığı, kendi arzularını yansıtan hikâyeler de vardır. Bu hayalî düşlemler çocuğun zihnine zamansız bilinçdışının sinmesi sayesinde kolaylıkla uzayın ve zamanın dikkate alınmadığı atmosferin aynısını sızdırır.

Dahası, yalnızca çocuklukta değil belki ergenlik esnasında bile düş görürüz. Ve yaşamımızın her bir yılında, zamanın boyunduruğundan kurtuluşu vesilesiyle gündüz düşlerimiz, gece gördüğümüz düşler gibi, yeniden biçimlendirilmiş bir temayı sahneler; bu sayede haklı olarak “gündüz düşleri” olarak adlandırılmayı hak ederler.

Akıl, daha sonraki dönemlerde yerini sağlamlaştırdıkça insan, gerçeklikten düşler dünyasına kaçmaya yönelik iflah olmaz eğiliminden görülerinin en muhteşemi olarak edebiyat eserlerini var eder. Tıpkı varlıklarını borçlu oldukları düşlemler gibi bu sanat eserleri de sanki her zaman bizim uzay ve zaman kategorilerimizin ötesine uzanan, daha kolay solup alıp verdiğimiz bir dünyada geçerler. Schopenhauer'in söylediği şekilde tutkularımızın hengâmesi üzerinde yükselmemizi sağlamasalar da bunların dayattığı süre ve sınırlılıkları aşmamızı sağlarlar.

Elbette ki edebiyatın en büyük eserlerinden Goethe'nin *Faust*'unun esas temalarından birisi insanın yaşamının sonlarına doğru, eşi görülmemiş tutkusuna ilişkin kapasitesini geri kazanmaya yönelik bu arzunun ta kendisine kapılması, yaşlılığı, yani, bizim gibi ölümlüler üzerinde zamanın felaket etkilerini lağvetmektir.

¹ “Stages in the Development of the Sense of Reality” (1913), *Contributions to Psycho-Analysis*, s. 238-9.

Zamandan Aşkın Sarhoşluğuna Kaçış

Lâkin insan uykusundan yahut gündüz düşlerinden ayrılmakta iken zaman isteklerini yinelemek üzere beklemektedir. Uyuyan kişi uyanır ve gözlerini açar açmaz saatine ya da duvar saatine başvurur; ayağa kalkmalı, pek de keyfine uygun olmayan şekilde meşru uğraşları, genellikle işi peşinde olmalıdır.

Bir kez daha zamanın akışına yakalanmıştır. Bir kez daha yaşam ve zaman onun üzerinde hak iddia etmiştir. Saatin çanları acımasızca çalışma zamanının başladığının işaretini verir ve yüreğimizin sabırsızlığına kayıtsız bir biçimde bir kez daha, bu kez işlerin bittiğini haber vermek için çalmalarını beklemek zorunda kalırız. Saatler dizisi olarak belirlenmiş olsa da zaman egemenliğini sürdürür.

Ve saatler ve günler geçtikçe pek çok sıkıntı ve hayal kırıklığı yolumuza çıkar. Ruhumuzda daralmışken kaçıp kurtulmayı çok isteriz. Önümüzde birkaç yol vardır. Çoktan bunların birincisinden ve genellikle en çok tercih edileninden, yastığa başımızı koyduğumuz vakit hepimiz için erişilebilir hâle geleninden, yani uykudan, Shakespeare'in sözleri ile uysal uykudan, düşlerimizce noktalanmış uykudan, kendisinden mahrum kalmanın işkencenin en kötü türlerinden birisi olduğu uykudan çoktan bahsettik. İkinci çıkış gündüz düşüdür.

Fakat her zaman uyuyamayız yahut düş göremeyiz. Ve böylelikle biz zavallı ölümlü yaratıklar uyanık olduğumuz vakitlerde bile düş yaşamına benzer zihin hâllerini keşfe koyuluruz.

Ve bu bazen, hatta uyanık olduğumuzda bile, düşün büyümlü atmosferini soluduğumuzda Doğa bize müsaade ettiğinde de olur. Onun bu zihin hâlini uyandırabilme gücü aşkın yüceliğinden gelir. Faust'un gençliğini geri kazanma isteğinin kökenindeki şey büyük ölçüde bunu yeniden tecrübe edebilme arzusudur. Aksi durumda hâli ne kadar fena olacak olursa olsun her âşık kendisini peri diyarına geçmiş hâlde bulur.

Okurlarımı kendileri namına hüküm vermeye davet ediyorum. Zaman hissini kaybı, bizler için zamanın hiçbir sınır bilmediği çocukluk illüzyonuna bir dönüş aşkın soluduğu atmosferin ta kendisini biçimlendirmez mi? Bir adam sevdiğini beklediğinde, onu kolları arasına aldığı anda, onu öpücüklere boğduğu yahut onu sahip olmanın esrimesine kendisini teslim ettiğinde, değil midir ki bunlar zaman ve büyüme ihtiyacı ile hakikaten unutulmuş şeyler? Bu sebeptendir ki her âşık sonsuz aşk üzerine yemin eder.

Muhakkak ki bizi bu vakitlerde esareti altında tutan Eros, ölümsüz şarkısını insanın göğsüne yerleştirmekte haklıdır zira cinsel eylemin hedefi bir nevi ölümsüzlük olarak yaşamın özüne erişebilmek için gelip geçici insanlar yoluyla gerçekleştirilir ve onun ötesine geçer.

Lâkin üretken sonuçları ne olursa olsun, belirli tipler için arayışı ziyadesiyle ilgi uyandıran ve bu tipler için yalan yere tutkudan bahsetmek çok güçtür. İnsana (İng. *Man*) doğası gereği başka herhangi bir canlıdan daha fazla libido ve böylelikle de aşk sarhoşluğu bahşedildiği doğrudur. Yine de o (İng. *Him*) kısmetine düşenden memnun değildir. Yastığa başımıza koyduğumuz

kadar kolay âşık olmayız. Aşk hayal kırıklıklarına yol açar, âşık olunan uzak kalır yahut ona duyulan güveni suiistimal eder ve yalnızlık bir kez daha gölgesini üzerimize düşürür. Fakat her şeyden öte insan türü için söz konusu olan ve bir kıızıma mevsimi bulunmayan aşk bile biyolojik bir bakış açısından yaşamın tek bir dönemi ile kısıtlıdır; çocuklukta aşkı çok isteriz lâkin onun için yeterince olgun değilizdir ve yaşlılıkta artık onun dengi değilizdir ve elimizde yalnızca pişmanlık kalır. Dolayısıyla insan sıklıkla sarhoşluğun farklı yollarına başvurur.

Zamandan Alkolün ve Maddelerin Sarhoşluğuna Kaçış

Faust Gretchen ile bile görüşmeden evvel Auerbach meyhanesine koşmuştu. Becerikli insan topraktan yetişen bitkilerden, âşıklar tarafından tecrübe edilen sarhoşluk ve kayıtsızlık hâllerine benzer hâlleri tetikleyen büyümlü maddeler üretmeyi başarmıştır. Bardağın dibini görmek, pipoyu tüttürmek, bir tozu solumak yahut bir macunu çiğnemek sevilen adam yahut adına kur yapmak, onu kazanmak ve elde tutmaktan çok daha kolaydır. Madde yahut alkol yoluyla sarhoşluk daima ceptedir, günün ya da gecenin her saatinde tedarik edilebilen zevklerdir bunlar. Ve böylelikle alkol, afyon, kokain, meskal ve haşhaş yaşamın gerçekliklerini değiştirir ve unutturur ve dünya bir kişinin haz prensibinin önüne yeni yeni engeller koymaya son verir.

Genel olarak bağımlıların, zehirleri yoluyla cennetin büyüleyici düşlerinden ve hayallerinden keyif alma haklarının olduğu varsayılır ve bu hakikaten de bazı durumlarda doğrudur. Lâkin pek çok afyon bağımlısı hissettikleri neşenin bu hayallere atfedilmemesi gerektiğini beyan eder. Bu neşe daha ziyade en yüksek dereceden, âşıkken söz konusu olan orgazmik tatmine benzeyen bir öforiyi, bu tatmine ek olarak bir kimsenin kendi ağırlığının hissini kaybetmesi avantajı ile içerir. Bir kişi sanki uzayda uçuşuyormuş gibi hisseder; uzayın hissi kalır lâkin müthiş bir derecede abartılmıştır. Diğer bir yandan zaman hissi ise hakikaten de ortadan kalkmış gibidir (sonsuzluğu elde etmenin bir başka yolu). De Quincey² ve Baudelaire³ tarafından bahsedilen, birkaç dakikalık haşhaş sarhoşluğunun uyanmakta olan bir düş görene sonsuzluk gibi geleceği örneklere aşınayızdır. Bize dayatılan uzay ve zaman dizginlerinden bu kaçış, bilhassa ikincisi, psiko-toksik öforinin nihaî kaynağını oluşturuyor olsa gerek. Zira bir kişinin zaman hissini kaybetmesi tüm insanî eğlencelere karanlık bir gölge düşüren ölümün varlığını unutmak demektir.

Belki de maddelerin neden olduğu esrimeyi aşkla mukayese edilebilir olarak gördüğüm için onlara hakları olmayan bir övgüde bulunmak ile suçlanacağım. Fakat madde bağımlılarının yaygın, evrensel oranı bu sınıflandırmanın lehinedir ve ayrıca madde bağımlılığı ve aşk arasında genetik bir ilişki olduğuna ilişkin iyi temellendirilmiş varsayım kuşku götürmez.

² Confessions of an English Opium Eater.

³ Les paradis artificiels.

Zamandan Mistik Esrimeye Kaçış

Şimdi skalanın en alçak ucundan en yükseğine geçer iken sarhoşluğun üçüncü bir biçiminden bahsetmemiz icap eder: esrimenin mistik tecrübesi.

Münzevi, tüm dinlerde aşağı az çok benzer bir biçimi taşıyan, etin aşağılanması benzeri biçimlerini içeren özellikteki yöntemler ile esrime hâline ulaşmaya çalışır: sinir sisteminin lehine gece ibadetleri, oruç, bedeni zayıflatan kendini cezalandırmalar. Ve eşlik eden psiko-fizyolojik bir gelişme olarak dünyevî aşk ilahî aşk namına bastırılmış, yani, yüceltilmiş (İng. *Exalted*) iffet bir çeşit ilahlığe duyulan tutkusuz bir aşk ile yan yana gider.

Böylelikle yalnızca sinir sistemi ve şiddetlenmiş bir cinselliğin etkin kaldığı bu tükenmiş vaziyetteki bedenler, bazen esrime, ışıl ışıl bir kutluluk, tüm mistiklerin şikâyetçi olduğu “karanlık gecenin” tam karşıtı olan şey ile dolar. İmdi, kendi tecrübelerince bize aktarılan bu açıklamalara göre bu esrime hâlleri âşığın ve bağımlının esrimelerine yakın bir benzerlik taşır.

Freud, erotojenik endokrin salgılar olarak değerlendirilebilecek cinsel tezahürleri madde bağımlılarında gözlemlenebilen tatmin ve sakinme fenomenleri ile mukayese eder ve her ikisinin de benzer biyokimyasal süreçlerden doğduğunu önermesini öne sürer. Organizmalarındaki çeşitli fizyolojik-kimyasal maddelere istinaden “karanlık geceleri” yahut esrimelerinde, kendi kendilerine sebep oldukları fizyolojik ıstıraplarda, sinir sistemlerine bağlanır.

Bununla birlikte, mistik esrimenin kendilerinin psişik bir sonucu olduğu farazî fizyolojik-kimyasal mekanizmalar ile pek de ilgilenmiyoruz. İster düşkün bu hâle Rusya’daki Khlysti yahut Afrika’daki Aissa gibi “Diyonizyak” eylemlerle ulaşsın isterse de Hristiyan ve Budist manastırlarındaki rahip ve rahibeler gibi karşıt türden bir devinimsizlik tarikatı ile ulaşsın, sonuç aynıdır: Bilincin ve aklın zayıflamasının, bilinçdışı güçlerin akla sızmasına karşıt olan ketlenmelerin çöküşünün neticesinde ortaya çıkan gerçeklik hissini bir kaybı söz konusudur. Dolayısıyla esrime, uzayın rasyonel dünyanın sınırlarını bir kenara bıraktığı ve her şeyden öte artık zamanın farkında olmadığı çocukluğun yahut düşlerin cennetlerini yeniden yaratır. Mistik, diğerlerinin ancak sarhoşluğun yahut dünyevî aşkın en yüksek anlarında tecrübe ettiği ve hayal gücünün ona nesnel bir gerçekliği atfettiği bu öznel sonsuzluk hissini gururla yansıtır. Böylelikle kendisini sonsuza dek sürecek bir hayat, dünyevî bir cennet, tanrısı ile bizim anlık esrimelerimizin kendisine kıyasla ağızda zavallı bir tat bırakacağı kutlu bir birleşme için teskin eder.

Şimdilerde bile sezgici bir filozofun şöyle yazabildiğini görürüz: “Mistik sezgi muhtemelen... ilahî öze bir iştiraktır. Burada, aşağıda bile, bu etkinliğin büyük bir parçasının bedenden bağımsız olduğu gibi basit bir gerçek ile bizim ruhumuza güvence edilen ölümden sonraki yaşam burada, aşağıda bile, belirli ayrıcalıklı ruhların dahil olduğu yaşam ile özdeş olabilir mi?”⁴ Diğer bir deyiş ile bu büyük düş görenlerin, büyük mistiklerin yaşamı, mevzubahis

⁴ Bergson, *The Two Sources of Morality and Religion*.

filozofun öznel bir sarhoşluk hâlini nesnel gerçekliğin tanınması ile karıştırması gibi, bizlerin yaşantısı ile karıştırılabilir mi?

Zaman ve Bilinçdışı

Şayet çeşitli sarhoşluk hâlleri yahut esrime öznenin zaman hissini mahvetmeyi başarabiliyorsa bunun sebebi bunların etkilerinin yahut esas doğalarının normal yahut sözde akliselim insanlarda, uyanıklık yaşamının koşullarında, az çok güvenli vaziyette kapalı olan bilinçdışının setlerini kaldırmalarıdır. Ve Freud bize defalarca psikanalizin bilinçdışının zamansız olduğunu keşfettiğini hatırlatmıştır.

Lâkin devam etmeden evvel bu önermeye atfedilebilecek çeşitli anlamları belirlemeliyiz.

Bilinçdışının zamansız olduğu ifadesi bilinçdışının zamana ilişkin hiçbir *bilgisinin* olmadığı, yani, onun için düşünsel bir kavram olarak zamanın var olmadığı anlamına gelebilir. Ancak bu malumun ilanıdır. Bilinçdışı, içgüdülerimizin ve yaşam isteğimizin ilkel deposu hiçbir kavramı bilmez; bunlar aklın sonraki kazanımlarıdır. Sonuç olarak bilinçdışı, zaman kavramı hususunda herhangi bir kavram hususunda olduğundan daha fazla bilgi sahibi değildir.

Lâkin bu ifade ayrıca bilinçdışının – yahut herhangi bir seviyede bilinçdışında vuku bulan ve bizim ancak çıkarımda bulunabildiğimiz bir fenomenin – zamana bağlı süreçler tarafından etkilenmediği, onun yetki alanında olmadığı anlamına da gelebilir. Bu şekilde sunulan bir önerme bir kimseyi kabul edilemeyecek *a priori* bir zeminde bulunması sebebiyle şaşkınlığa uğratacaktır ve kimi analistler bu cihetle zamansız bir bilinçdışı varsayımına meydan okumuşlardır. Zira bir kimse herhangi bir canlının yahut herhangi bir şeyin zamanın etkisine bağışık olduğunu güçlkle tahayyül edebilir. Öyle ise psişemizin çekirdeği olan bilinçdışının da farklı ve bilinçli zihnimizdeki ile mukayese edilemeyecek denli yavaş yollarla da olsa zamanın etkilerine bir şekilde tabi olması icap eder. Tüm bir psikopatoloji alanı, geçen yıllara rağmen bozulmamış bir biçimde muhafaza edilen bilinçdışı patojenik anılar ve çocuklara yakışır fikirler ve duyguların sanki zaman sabit kalmışçasına elli yaşındaki bir adamı etkilemesi gibi örnekler ile bunu doğrular. Burada geçmiş, bastırma tarafından bilinçdışına indirileni Vezüv'ün küllerinin altında yutulan Pompei ile, antik şehrin yaşamını – hızla – muhafaza eden bir yazgı ile mukayese eden Freud tarafından da sevilen bir örneğe başvurabiliriz. Lâkin, gün yüzü görmeyecek olsunlar, şehrin resmedilmiş duvarları cansız bedenlerden aşağı kalmayacak şekilde eski hâllerini, kaybolmalarından evvelki hâllerini kaybetmiştir artık; kül katmanlarının altında tüm bunların alışılmamış bir derecede muhafaza edildikleri doğru olsa da kati bir değişim geçirmişlerdir, yine de güneş üzerlerinde parlamaya devam edecek olsaydı geçireceklerinden çok daha yavaş olan bir değişimdir bu. Benzeri bir şekilde, bizim kısa yaşamlarımızın mütevazı ölçeğinde, erken çocukluğumuzda bilinçdışına emanet edildikten ve oraya bizim ilkel, içgüdüsel mirasımız ile bir araya geldikten sonra ortaya çıkan içerikler sonsuza dek değişmeden kalacağına benzer. Bu sebeple Freud “Bilinçdışı”⁵ (1915) başlıklı

⁵ *Collected Papers*, Vol IV., s. 119.

makalesinde şöyle yazabilmiştir: “Bd. sisteminin süreçleri zamansızdır, yani, zamansal olarak düzenlenmemişlerdir, zamanın akışı tarafından değiştirilmezler, esasında, zamanla hiçbir ilişkileri yoktur. Zaman ilişkisi B. sisteminin işleyişi ile bağlantılıdır.” Lâkin bu aynı zamanda sonraki bir eserinde⁶ (1926) niçin bu genel anlayışı kısmen değiştirdiğini de açıklar: “Ben ve O farklılaştığından, bastırmaya ilişkin sorunlara dair ilgimiz yeni bir itici güç kazanır. O vakitlere dek kendimizi bastırmanın ego ile ilişkili yanlarıyla ilgilenmek ile sınırlandırmaktan memnun olmuştuk: bilinçten ve hareketlilikten uzak tutmak ve ikamelerin (belirtilerin) oluşumu. Bizzat dürtüsel itkiler hesaba katıldığında, bunların belirsiz bir zaman boyunca bilinçdışında değişmeden kaldıklarını varsayabiliriz. Fakat şimdi ilgimiz bastırılmış olanın değişimlerine döndü ve bu itkilerin değişmeden kaldığı ve değişemeyeceklerinin bırakalım genel bir hadise olmasını, aşikâr olduğundan bile şüphe etmeye başladık. Esas itkilerin ketlendiğinden ve bastırma yoluyla amaçlarından saptırıldıklarından şüphe yoktur.”

Dolayısıyla Freud bile bastırılmış psikik içeriğin *bazı* değişikliklerden geçtiğini, bilinçli zihinlerimize değişmez gelseler de ölçülmesi olanaksız derecede hızlı bir biçimde yıprandıklarını kabul etmeye hazırlanmıştır.

Şimdi, söz konusu önermenin üçüncü bir kabulünü ele almamız gerekiyor. Bilinçdışının zamansız olduğunu söylemek bilinçdışının zamanı *algılamakta* başarısız olduğunu söylemek, yani, zamana dair hiçbir izlenim edinmediğini söylemek manasına gelebilir. Bu, hakkında doğrudan edinilmiş bilginin tamamen erişilmez kaldığı ve yalnızca çıkarımlarda bulunabildiğimiz bir alan mevzubahis olduğunda bu kabul ziyadesiyle makul gözükür. Bilinçdışında geçmiş şimdiyle, eski tecrübeler yeni olanlarla ve önceki olayların izleri bugünkü gelişmelerle karışmış gibidir. Düşlerimiz, sanrılı beklentilerimiz ve sarhoşluk beraberce bunu kanıtlar. Bu olağandışı hâllerde düş gören yahut sanrının ya da sarhoşluğun kurbanı artık uzay ve zamanın, bilhassa ikincisinin, her birimizi tutsak eden sınırlarının bilincinde değildir, sanki tüm zaman hissi ufalanıp yok olmuştur.

Fakat bu olağandışı hâllerin dışında bile algısal zamansızlığın fevkalade bir ifadesi yaşlandığımızı *hissetmiyor* oluşumuz gibi psikolojik bir gerçek ile sabittir. Sağlığımız etkilenmediği müddetçe yıllar geçebilir ve kır saçlarımız ve kırışıklıklarımız bu gerçeği kayda geçirecek hiçbir şey içimizde vuku olmadan kendilerini gösterebilir. Filozof Mach ileri bir yaşın yaklaşmakta olduğunu hayatî organlarımızda hissettiğimizi öne sürer. Ben buna inanmıyorum; tüm bir psikolojik tecrübemiz özgül bir teoriyi basitçe desteklemek için uydurulmuş olan bu varsayıma karşıttır. Sağlığımız yerinde olduğu müddetçe ileri bir yaşın yaklaşmakta olduğunu ne hayatî organlarımızda ne de bilinçdışımızda, kısacası, ne organik yaşantımızın bir parçasını oluşturan herhangi bir şeyde ne de bununla yakinen ilişkisi olan bir şeyde tecrübe ederiz. Algıladığımız şey bu sürecin kati etkileridir. Biraz daha kolay yoruluruz lâkin geçmişte de yorgun hissettiğimiz zamanlar hep olmuştur. Artık tutkuya pek de duyarlı değilizdir lâkin basitçe artık daha soğuk ve daha makul hâle gelmişizdir. İçsel olarak yaşlandığımızın farkında değiliz. Sabahtan akşama dek varlığımızın derinlerinde işitilmeyi hiç eksik etmeyen, etimizin ve kanımızın yaşamının sevinç nidası olarak adlandırabileceğimiz derin ve gizemli sakını bizi

⁶ Inhibitions, Symptoms and Anxiety, s. 116 (dipnot).

beşikten mezara dek ayakta tutar. Bizi bu derin sakını ile ayakta tutan ve böylelikle yaşamlarımızın en yavan anlarında dahi düşlere yahut sarhoşluk hâllerine gerilemeden, geçen yıllara rağmen ilkel bir biçimde zamansız kaldığını gösteren şey bilinçdışıdır.

Bilinçdışının zamansızlığı teorisine karşı çıkan ve şu ona şu itirazı yönelten bir analist hatırlıyorum: Ona göre uyumaya gittiğimiz ve bir kez daha bilinçdışının egemenliği altına girdiğimizde yine de zaman hissini geri kazanmak mümkündür, öyle ki uyuyan bazı kimseler önceden belirlenmiş bir saatte kendi kendilerine uyanabilmektedirler. O buna istinaden bilinçdışının zamanın akışını algılayabildiği sonucuna varmıştı. Lâkin evvela belirli bir saatte kalkmamız icap ettiğinde kısmen kötü bir uyku uyuduğumuzu, uyuyakalmak korkusu ile gece boyunca birkaç kez uyandıığımızı işaret etmek isterim. Bu durum bilinçdışının uyuyan üzerindeki hâkimiyetini azaltır; bu basit bir gözlem olsa da muhababımızın önermesine gerçek bir cevabın hangi yoldan verilebileceğini işaret eder. Bir kişinin belirli bir anda kendisini uykudan uyandırabilmesi, biz uyurken bile uyanık kalan, bilinçdışına değil de önbilinçten doğan bir şeye atfedilmelidir. Önbilincin bu kısmı zamanın akışının belli belirsiz farkındadır, dahası, tam olarak bu önbilinç hiçbir zaman bizimle uykuya dalmaz, biz mışıl mışıl uyurken bile ahlâkî düş sensörcülüğünü sürdürür, kötülüğe yönelik en derin eğilimlerimizce sunulan örtünün sağladığı kılık değiştirmenin avantajından faydalanır ve bilhassa çoğumuzun, uygarlığın çocukları olarak bizlerin, şiddetli bilinçdışı cinayete meyilli itkilerine rağmen düşlerimizde dahi hiç kimseyi öldürmekten doğrudan sorumlu tutulamamamız gerçeğinden doğrudan sorumludur.

Zamansız bilinçdışı kavramına algısal manada başka bir itiraz düşlerin ta kendisi tarafından örneklendirilebilir. Önerme şu şekildedir: “Freud’un bilinçdışının kral yolu olarak isimlendirdiği düşler bile uzay yahut zamanı hariç tutmaya muktedir değildir. Zaman söz konusu olduğunda bu açıkça aşikârdır, nitekim pek çok düş görsel olarak sunulur ve düş imgeleri uzaya yansıtılır. Düşlerde uzamsal sınırlılıkların sıklıkla yok olduğunu kabul ediyoruz. Uçan halı onların dünyasının bir parçasıdır. Fakat uzay her zaman mevcuttur, en alakasız görüntüler için bile bir sahnedir. Ve desteklediğin görüşlerin aksine zaman da düşlerde bir rol oynar. Bir kez daha, karşılaştığımız şeyin sıklıkla zamanın çarpıtılmış bir karikatürü olduğunu, bunun zamanın akışının istenildiği ölçüde geri aktığı yahut tersine çevrilmiş bir hâli olduğunu kabul edeceğiz. Aldığı kararlar artık geçerli değildir, yıllar neredeyse kaybolacak kadar büzüştür, yaşlı olan bir kez daha çocuğa döner. Her şeyin ötesinde düş, gerçek zaman ile ilgisi olmayan, sinemada olduğu gibi bir görüntü dizisinin güç bela üst üste bindiği bir şekilde ilerler. Dahası, Maury’nin meşhur giyotin düşü örneğinden bildiğimiz gibi bir kimse düşte bir saniye içinde çok sayıda macera atlatır. (Söz konusu düş İhtilal zamanı gerçekleştirilen bir mahkemeyi izleyen bir infaza, kısacası, saatler ya da günler sürebilecek olaylara ilişkindir.) Fakat zamanın çarpıtılışı ne kadar geniş kapsamlı olursa olsun yine de zamana özgü özellikleri muhafaza eder. Dolayısıyla herhangi bir psikik yapının, bilinçdışının bile uzay ve zaman gibi bizim algımızın kaçınılmaz biçimlerinden feragat ettiği düşünülemez. Sizin görüşlerinize göre bilinçdışında demlenen düş, meselenin hakikaten de böyle olduğunu kanıtlar.”

Bu itiraza verilecek yanıt, algının asla uzaydan ve zamandan bağımsız olamayacağıdır. O karanlık yapı içerisinde doğan bilinçdışının türevleri algımızın bu biçimlerini ödünç almak

zorundadır. Bizi kendisinin duyusal görüntüleriyle karşıladığı andan, kısacası, bilinç için erişilebilir hâle geldiği andan itibaren düşün kendisi bu yasaya bir istisna teşkil edemez olur.

Hayalî muhatabımıza yöneltilecek esas itiraz düşü bilinçdışıyla karıştırdığı yönünde olacaktır. Freud'un sıklıkla üzerinde ısrarcı olduğu üzere hakiki bilinçdışı asla doğrudan kavranamaz; düş yalnızca bilinçdışının bizim algısal kategorilerimizi kabul etmeye zorlanan filizlerini muhteva eder. Fakat duygularımızın kaynağını inşa eden daha derin seviyelerden, düşlerimizin şekillendiği geçmişimizin tümünün kalıntılarında bizim algımızın kaçınılmaz biçimlerini, zamanı ve uzayı renklendiren bir şeyler araya girer. Bu, uzamsal ve zamansal sınırlılıkların, bilhassa ikincisinin, bizim düşlerimizde var olmayışının sebebidir (ve ben daha makul bir açıklama bilmiyorum). Psişik yapılar bir deyiş tokuşa tesir eder: Önbilincin algısal biçimleri derin dürtüsel hisler için bilinçdışı anı izleriyle yüklenmiş olarak erişilebilir hâle gelir; bilinçdışı, Delhi'deki Pythia rahibelerine yükselen buhar gibi derinlerinden, apansız fırtınalarından, sonraları düşlerimizde uzay ve dahası zaman algımızı karıştırmaya ve onların düzenini bozmaya devam eden zamansız ve uzaysız dünyasından soluk verir.

Bununla birlikte, zamansız bir dünyadan doğan bu istilaların düşünüşümüze takdim ettiği karışıklık belki de aşına olduğumuz takıntılı nevrozda olduğu gibi entelektüel nevroz dışında hiçbir yerde bu kadar açıkça belirtilmiş değildir.

Bu entelektüel nevroziklerin zamana karşı genellikle çok özel bir tepki sergilediklerini biliyoruz. Zamanı ve onun gereklerini aynı anda hem bilmek ister hem de istemezler. Duvar saatlerinden korkarlar lâkin aynı zamanda saatlerin, dakikaların ve saniyelerin en minik ayrıntılarını dahi not etme zorlantısı altında çalışırlar. Zamanın akışı onlar için bilhassa korkutucudur; şayet yapabilecek olsalar bunun gerçekliğini memnuniyetle unuttur yahut inkâr ederler.

Bu tuhaf ve istikrarsız tutumun takıntılı nevrozluda libidosundan ziyade ben'in gelişimine atfedilmesi gerçeğinin farkına vardığı için Freud'a borçluyum. Takıntılı nevroza yatkınlık sergileyen kim varsa sanki gereğinden erken bir şekilde kendi benliklerine ve onunla zamandan kaçış hissine sahip olmuşlardır. Çocuklukta ortaya çıkan neredeyse sınırsız bir boşluk olan zaman tecrübesine türdeşlerinden daha kısa bir süreliğine sahip olmuşlardır ve bunun bir sonucu olarak bilinçdışı dürtüsel yaşantıları ayaklanmıştı. Yaşamları boyunca bu durum, yetişkinen sahip olunan zaman hissini dahi etkileyecek şekilde zamansızlığın fırtınalarını solumayı sürdürecektir. Bu bağlamda Freud bana fizikteki kuantum teorisini hatırlatmıştı. Benzeri bir şekilde psişik bir nicelik belki bilinçdışında oluşabilir ve fayda gösterdiği sınıra ulaşmasının ardından önbilince girebilir ve burada öznenin zaman hissini az çok etkileyecek şekilde iş görebilir.

Psikozlarda, bilhassa da tüm psişik aygıtın bir dağılma sürecine tabi olduğu şizofreni vakalarında zaman hissini çok daha derinden etkilenmiş olması gerçeği bilinçdışını bir bastırma hâlinde muhafaza eden bariyerlerin psikotiğin durumunda, hiç şüphesiz, nevroza

karşıt olacak şekilde çok daha geniş kapsamlı olmalarından kaynaklanmaktadır. Janet'nin⁷ betimlediği ve hayret verici bulduğu kimi psikopatlarla zaman hissini görünürdeki tümünden kaybını açıklayabilecek yegâne hipotez bilinçdışının varlığıdır. Hastalarından birisinin şu aydınlatıcı sözlerini alıntılar: “Oldukça garip lâkin günler artık devam etmiyor gibi... Ne zaman akşam olduğunu fark etsem yahut ne zaman saat belirli bir vakti işaret etse şaşırıyorum zira sabahdan bu yana geçen hiçbir şey olmamış oluyor. Yatma vakti geldi mi? İyi de daha yeni uyandık. Bir haftanın geçtiğini söylüyorsunuz da değişen bir şey yok ki. Bir hafta öncesindeyiz hâlen, o zamandan beri namevcut zaman.” Bu kişide önbilinç ve bilinçdışı arasındaki bariyerler öylesine tahrip olmuş olmalı ki bilinçdışının derinliklerinden süre ve zaman hissini tümünden örten bir zamansızlık dalgası peyda olmuş.

Diğer bir yandan, bilinçdışından onun zaman hissini tahrip etmek üzere ortaya çıkan zamansızlığın fırtınalarına rağmen ben'i oldukça farklı bir seviyeden süregelenlik gösteren takıntılı nevrotik zaman ile ilişkili olarak yoğun bir farkındalığı ve kaygıyı korur. Bu zamansızlık akınları ile onun akut evrensel değişim hissi arasındaki çatışma, dokunaklı bir nitelikle yüklüdür. Bu durum takıntılı nevrotiği karakterize eden çatışmalı eğilimin temellerinden biri haline gelir.

Takıntılı nevrotiğin ben'inin erken gelişen birliği libidinal gelişimin anal-sadistik evresinin en canlı olduğu dönemde ortaya çıkar ve takıntılı nevrotik yaşamı boyunca güçlü lâkin kuvvetle bastırılmış bir sadizm ile yüklenmiştir, yalnızca zaman değil, bir kural olarak, ölüm de zamandan aşağı kalmadan ona musallat olur.

Zaman, Ölüm ve Bilinçdışı

Hayvanlarda da onların bizimkiyle aynı şekilde gerçeklik algısı ile ilişkili olarak bir zaman hissi olsa gerek. Freud aşikâr bir önerme olan konuşmanın gücünün yalnızca bilinçöncesi seviyede gelişebileceğine ilişkin önermeye sadıktır zira bilinçdışı herhangi bir kavrama ilişkin hiçbir şey bilmez. Fakat bu zarurî bir koşul olsa da kâfi bir neden değildir ve hayvanların konuşma yetisinden mahrum olması onların bilinçli ve önbilinçli zihinsel sistemlere ve aynı şekilde bir zaman hissine sahip olmadıkları anlamına gelmez.⁸ Elbette ki bir köpek, kuş, kurbağa, örümcek, yumuşakça yahut bir siliyat ve dahası bir ağaç yahut bitki tarafından kavranan süre benim şahsî zaman tecrübemden büyük ölçüde farklıdır ve benim tecrübemin zamansızlık ile ilişkisinin derinliğine nispetle hayvan bir bilinçlilik hâline daha az evrilmiştir. Farklı insan ırklarında dahi zamanı tecrübe etmenin ziyadesiyle farklı çeşitleri ile karşılaşmaktayız. Hindu ve Çinli, daha rasyonel ve dinamik olan Batılıdan daha zamansız bir dünyada, daha göreceli bir zamansızlığın hiç kuşkusuz ölüme ve ölümden sonraki yaşama hissizliklerinden mesul olduğu bir dünyada yaşıyor gibidir.

⁷ L'évolution de la mémoire et de la Notion du temps, II. Böl., “Le sentiment de la durée”.

⁸ Freud ile bir sohbetimden, hayvan psikolojisine ilişkin bu görüşlerin onun görüşleri ile uyumlu olduğu sonucuna vardım.

Lâkin insanlar arasında zaman algularından doğan kati farklılıklar ne olursa olsun hepsinde ortak olan bir nokta vardır ve bu nokta onları hayvanlardan ayırır. Tüm hayvanlar arasında yalnızca insan ölmesi gerektiğini bilir; yalnızca o klasik uslamamayı ifade edebilir: Her insan ölümdür (her canlı demek daha uygun olacaktır), ben bir insanım, dolayısıyla ölümlüyüm.

Ve doğrusu, ölüm fikri insana özgü gibidir; görünen o ki hayvanlar ölümü ya da kendi ölümlerini herhangi bir seviyede önceden sezemez yahut kavrayamazlar. Hiç kuşkusuz öldürmek onların doğasından gelir ve bunu ister yemek ister kendilerini müdafaa etmek ister bir kedinin bir fareyi öldürmesine rağmen her zaman yemeyişinde olduğu gibi yalnızca haz için olsun insanlar kadar etkin ve tereddütsüzce yaparlar. Lâkin bu etkinliklerine istinaden hayvanlar ölüme ilişkin genel bir kavrayış geliştirmezler; tehlikede oldukları için korktuklarında yahut mevcut koşulların gerektirdiği ölçüde kaçtıklarında ya da sabit kaldıklarında dahi kendi varlıklarının hiçbir zaman sona ermeyeceğini hissediyor olsalar gerek.

Dahası, savaşın ortaya çıkardığı koşullarca belirlenen regresyon dönemlerinde her bir ordu mensubunu kahraman eden, içimizde gömülü vaziyette uzanan hayvan bilinç dışından doğan şey aynı ölümsüzlük illüzyonudur. Askerin tüm bildiği yaralanabilir olduğu ve bazen bunu düşünürken tir tir titrediği olsa da varlığının derinliklerinde bu dünyada dahi ölümsüz bir yaşama inanıyor olabilir. Askerin, düşmanı ve hatta silah altındaki yoldaşlarını dahi ortadan kaldıracak olan top mermilerinin, el bombalarının ve mermilerin her türlüünden sağ kalarak siperler üzerinden atılıp düşmana hücum etmesini mümkün kılan şey bilinç dışının derinliklerinden gelen bu kör hayvanın çağrısıdır. Hitler'in sürülerinin Viyana'yı işgalinin ardından ebeveynleri ile şehirden kaçmak zorunda kalan dört yaşındaki küçük bir Yahudi oğlanın Paris'e gittiğinde "Büyüdüğümde Viyana'ya dönecek ve şayet sokaklarda hâlen Alman askerleri var ise her birini teker teker öldüreceğim" deyişine sebep olan duygu aynı duygudur.

Dolayısıyla olumsuzlamanın ve bilhassa birisinin kendi varlığını olumsuzlamasının ilkel dürtülerimizin deposu bilinç dışında hiçbir karşılığı yoktur. Hayat yalnızca yaşamak bakımından tahayyül edilebilir; her bir kişinin bilinç dışında, bilinç dışında var olmayan ve sınırlarının bilinç dışında geçerli olmadığı dışarıdaki zaman olarak tasvir edilmiştir. Ölümün bütün canlıları beklediği ve insanın bir gün kendisinin de öleceği gibi yaşama böylesine karşıt bir kavrayışın bilinçli insan zihninde evrilebilmesi soyutlama ve genelleştirme gücünün tümünü gerektirmiştir.

Ne zaman olur da insanlığın hususî imtiyazı gibi kabul edilemez olan bir kavram çocuklarda iptidai olarak gelişmeye başlar? Bazı gözlemcilere göre cevap çok erken yaşlardır. Bir keresinde yukarıda bahsedilmiş olan çocuk kahramandan daha genç, iki buçuk yaşındaki küçük bir çocuğun çok bağlı olduğu güzel bir köpek için "Tek başına sokağa çıkmamalı. Ezilebilir ve ölebilir ve onu bir daha hiç göremeyebiliriz" dediğini gözleme şansım olmuştu. Doğal olarak çocuğun ölüm hususundaki fikri benden ve okurlarımdan farklıdır, yine de köpek dostu için hiçbir zaman anlam ifade edemeyecek olan bir kavrayışa çoktan varmıştır.

Zamanın insanlık için taşıdığı hayatî yahut ölümcül anlamın, insanın hiçbir vakitte Uzay'ı, içerisinde hareket ettiğimiz ve varlığımıza sahip olduğumuz, gözümüzün önünde uçsuz

bucaksız ufukları olan mavi gök ve yıldızlı gece, Uzay, etrafımız nispetinde açılan Uzay'ı kişileştiremezken pek çok mitolojide dostumuz Zaman'ın insanî (ve kötücül) özelliklerle yüklenmiş olmasından daha somut bir kanıtı yoktur. Kendimi bizi doğrudan etkileyen uygarlıklar ile sınırlı tutacak olursam kendi çocuklarımı yutan yaşlı Yunan tanrısından, Kronos'tan bahsetmem kâfidir. Ve Zaman'ın evrensel olarak aşına olunan uzun ak sakallı – çünkü sabretmektedir o (İng. *He*) – ve tırpanlı figürü, yaşayan hiçbir canlının hayatını başılamaz. Hristiyan mitolojisindeki başka bir figür olan Ölüm'ün temsilcisi sırtkan iskelet de bir tırpan taşır. Bu iki figürün taşıdığı sembolün özdeşliği insan muhayyilesinin Zaman ve Ölüm'ün benzerliğine atfettiği yıkıcı işlevleri yansıtır. Zaman'ın kızı olan Ölüm bizi biçer; Zaman geçtiğinde Ölüm çöker üzerimize.

Antik güneş saatleri üzerindeki meşhur yazı böylesi bir akrabalığı ifade eder: *Una ex his ultima*.⁹

Fakat Zaman beni kendisinin kılmadan evvel dahi her şeyin benimle nasıl da ilgili olduğunu, tırpanının durmaksızın günlerin ve her gün ve yılın getirdiklerinin, yüreğime en yakın şeylerin üzerine nasıl da düştüğünü görmüşümdür.

Bugün Lamartine'in eserleri bize az çok demode gelse de en azından bir şiiri, "Le Lac"¹⁰, ölümsüz ihtişamını korur zira bu şiir insanın zamanın akışı üzerine tefekküründen doğan sonsuz kaygıyı muhteşem bir şekilde ifade eder.

"O temps, suspends ton vol!..."

Lâkin Zaman beşerî yakarışlara kulak asmaz:

"Mais je demande en vain quelques moments encore,
Le temps m'échappe et fuit ;
Je dis à cette nuit : "Sois plus lente" ; et l'aurore
Va dissiper la nuit."

Ve şair evvelden mutluluğu bildiği neresi varsa orada kendisini yalnız bulmaktan duyduğu hüznü ifade eder:

"O lac ! l'année à peine a fini sa carrière,
Et pres des flots chéris qu'elle devait revoir
Regarde ! je viens seul m'asseoir sur cette Pierre
Où tu la vis s'asseoir !"

⁹ Türkçesi "Senin de vaktin gelecek" olan bu vecize yaygın olarak "Una ex his erit tibi ultima" şeklinde bilinir, çn.

¹⁰ Şiirin Türkçe çevirilerinin bir listesi için bkz. Hasan Anamur, *Başlangıçtan Bugüne Fransızcadan Türkçeye Yapılmış Çeviriler ile Fransız Düşünürler, Yazarlar, Sanatçılar Üzerine Türkçe Yayınları İçeren Bir Kaynakça Denemesi* (İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2013), 592, çn.

Zira Zaman muzaffer olmuş ve Elvire ölmüştür. Fakat Elvire yaşasaydı da zamanın akışı açısından hiçbir şeyin değişmeyeceğini ve bir yıl sonra gölün, fecrin Lamartine'in aşklarını şaşırttığı yer olmayacağını düşünmeden edemeyiz.

Zamanın tahribatından zarar gören insan, tıpkı geçmişin yararlarını unutmaya ve yakında velinimetine geri verilecek olanları özellikle hor görmeye meyilli olması gibi, zamanın kendisine mutluluk ve hatta yaşamın ta kendisini de getirdiğini unuttur.

“L’amour à longs flots nous verse le bonheur” (olduğunda??) bu sarhoşluk hâllerini hatırladıkça çaresizlik ile dolar ve “Le Lac’ın” şairi haykırır:

“Quoi ! passés pour jamais ? quoi ! tout entiers perdus ?
Ce temps qui les donna, ce temps qui les efface,
Ne nous les rendra plus ?”

“Ce temps qui les donna...” Bir ergen olarak uzun zamandır peşinde olduğu erkeklığı nihayet elde etmiş olmanın zaferinde olabileceği gibi, bir anlığına şair Zaman’a borçlu olduğunu kabul etmiştir. Lâkin vurgu “ce temps qui les efface” üzerindedir.

Zira bahşedilen ve sonrasında geri alınan bir menfaat artık menfaat değildir ve Eyüp örneğini izleyip Tanrı'nın iradesine – yahut Zaman'ın etkilerine – boyun eğen çok az kişi bulunabilir.

Mutluluğumuzdan bahsederken “Zaman verdi, Zaman aldı; Zaman’a hamdüsenalar olsun” demeyiz. Daha ziyade “Lanet olsun böyle Zaman’a” diye haykırırız.

Çünkü din ve felsefe bir hokkabazlık numarası ile bu gerçeği gizlemeye yahut inkâr etmeye çalışsa da Pascal'ın keskin bir basitlikteki üslubu ile söylediği gibi “bir insanın sahip olduğu her şeyin ellerinden kayıp gittiğini görmesi çok feci bir şeydir”.

Tıp, İş ve İmanın Zaman ve Ölüm Karşısındaki Mücadelesi

İlkel zamanlardan itibaren her canlı gibi insan Doğa'nın kendisine tahsis ettiği süreyi uzatmaya, yani, mümkün olduğunca uzun süre yaşamaya çalışmıştır.

Hâlen sihir ile düzene sokulan ilkel toplumlarda ölümün değişmez bir biçimde esasen dış kaynaklı bir failin işi olarak değerlendirildiği anlatılagelir. Dolayısıyla gereken şey ölümü büyü yoluyla yok etmektir. Ve böylelikle aralarında kendini kollamanın en temel olduğu beşerî arzuların ilham alan büyülü uygulamalar gelişir ve çoğalır; birçok kabilenin hâlen taktığı ve bugün bile İtalyanlar tarafından kem gözden korunmak için sergilenen muskalar bunun bir örneğidir.

Kendi yaşamımızı ve mülkümüzü ve sevdiklerimizi korumayı hedefleyen beyaz büyü, birisinin hasmına zarar vermek ya da onu ortadan kaldırmak maksatlı, bu hasmın, tercihen, başka bir

dünyaya gidişinin ardından arazinin ve zamanın su götürmez sahibi olarak kalmanın bir yolu olan kara büyüün gelişimiyle kendisine bir karşılık bulur.

Bolca hasat, sağlıklı ve doğurgan sürüler, aşk... Bunlar arzuladığımız şeyler olsa da her şeyin ötesinde biz yaşamı ve tüm bu nimetlerin keyfini sürdüğümüz zamanları isteriz. Bu sebeple ilkel kabilelerdeki büyücü daima tıp insanı rolünü de yerine getirir.

Yüzyıllar boyunca tıp insanı bir evrimden geçmiş ve onun otoritesinin belirli özellikleri bizlerin politik liderlerine devrolunmuşken onun en kutsal işlevi, yaşamın muhafazası, pek çok avatarın nihayetinde bugünlerin hekiminde beden bulmuştur.

Şayet bugün tıp uzmanları kuvvetlice bir dışa kapalı kurum ise, şayet toplumdan gelen hususî bir saygının keyfini sürmekteyseler bu yalnızca sıklıkla kati olan bilimsel bilginin kuvvetinden, bilimin onlara verdiği hastalığı ve ölümü önleme gücünden değil aynı zamanda varlığımızın derinliklerinde ilkel bir bilinçdışının onlara ilkel tıp insanının gizemli büyü güçlerini bahşetmesinden kaynaklanmaktadır.

Bununla birlikte, modern hijyen, asepsi, aşılardan ve serumlarla donatılan en güncel ve etkili tıbbî hizmetler dahi, bu bağlamda en mütevazı hayvan türlerine benzeyen insanı, artık ister tamamen tesadüfen isterse kötücül bir tasarıdan (Doğa'nın o ve benzeri diğer canlılar için dünyanın her bir kısmını doldurduğu bir tasarı) kaynaklansın başa gelen kazalar yoluyla değilse de bir insanın ancak bir yere kadar hasar alabilen bir mekanizma olan kendi bedenine içkin çöküş süreçlerinin neticesinde varoluşun süresinin sınırlı olduğu bilgisinden koruyamaz.

Çocukluk yıllarımdan bir izlenim hatırlıyorum. O zamanlar belki sekiz yaşlarındaydım ve dolayısıyla hâlen belli belirsiz de olsa çocukluğa özgü olan zaman kavramlarına kapılmıştım. Babamın, beni görme arzusundaki sekreterinin annesine ziyarete götürülmüştüm. 100 yaşını henüz geçmişti. Kaplı olduğu kırışıklıklar, buruşmuş derisi ve parıltısız gözleriyle, bir deri bir kemik küçük elleriyle beni tutar gibi hâlâ gözlerimin önüne gelir ve hâlen o vakitlerde bende uyandırdığı dehşet ve saygının birbirine karıştığı duyguları tecrübe ederim sanki. Benim annem gençliğinin baharında beni dünyaya getirirken öldü. Tesadüf! Kötücül tasarı! Lâkin şimdi bunun karşıt ucuyla, ölüm işleminin tam bir zıddıyla karşılaşmaktaydım. Elbette ki yüz yıl bana sonsuzluk gibi geliyordu fakat yaşlı kadın yakında öleceğinden bir an önce gidip onu görmem gerektiği söylenmişti. O anda ölümün yaşlılığın ve çöküşün, ölmemizi gerektiren amansız yasanın doğal ve kaçınılmaz bir sonucu olduğunu eksiksiz bir biçimde kavradım.

Ölümün gerekçesi olarak kötücül büyüye olan ısrarlı inancına rağmen, insan da bu kavrayışı kendi gelişimi sırasında edinmiştir. Ve öleceğine ilişkin kati bilgi onun sonsuz yaşamı çok istemesine sebep olur. Bir yandan çeşitli biçimler içerisinde ruhunu öbür dünyada varlığını sürdüreceği şekilde koyutlar ki bu onun ölümün kesinliğine karşılık esas ve hâlen en evrensel olan savunma tepkisidir; diğer bir yandan bu dünyadaki sağlığını çocukları ve ilerleyen yaşlarında yalnızca küçük bir seçkinler grubuna has olan bir tepki olarak çalışmalarını yoluyla sürdürür.

Şimdi, daha ilkel, yaygın ve önemli olan ölümden sonraki yaşama inanç üzerine tartışmayı bu kısmın sonuna erteleyerek bu tepkilerin ikincisi olan dünyevî sağkalım fikrinin kısa bir değerlendirmesi ile ilerleyeceğiz.

Bir annenin bu dünyadaki sağkalımından emin olmasının normal yolu, kendi varlığını çocuklarında sürdürmektir. Bir babanın konumu ise başkadır. Pek çok erkeğin bir annenin hislerini bir dereceye kadar paylaşabildiği doğrudur fakat bu tepki epeyce farklı bir başkasıyla bir araya gelir. Babası oğlunun bir gün kendisinin muzaffer rakibi hâline geleceğini bilir: Aşkta ve hiç de daha az önemli olmayacak şekilde eril sosyal ihtiraslarda da muzaffer.

Ve böylelikle erkekler ve hatta bazen kadınlar kendilerini çocukları ile hakikaten özdeşleştirmeye muktedir olamaz, kendilerini sınırlı ve ölümlü bir varoluşun sınırlarına zincirlenmiş hisseder, kendilerinden uzun yaşayacak bazı çalışmalar ile bu sınırları uzayda ve zamanda aşmayı çok isterler. İnsanlığın çeşitli teknik başarılarının aslen öne çıkarılacakları şekilde tasarlanan dolaysız pratik amaçları ne olursa olsun, bunların bir gün bir ölçüde ölümsüzlük bahşedebilecekleri hissi, insan kalbinde hayat bulmuş olmalıdır.

Taştan dikilitaşlar üzerindeki yazılar bizim için Firavunlar tarihini muhafaza etmiştir ve çölün üzerine dikilen piramitler kırk yüzyıldan fazla bir süre boyunca muzaffer olmuştur.

Hindistan, Çin, Yunanistan, Roma, Orta Çağlar ve Rönesans bize abidelerini bahşetmiş, böylelikle bu abidelerin yaratıcılarının fikirlerini bizim çağımızda sürdürmüşlerdir.

Böylelikle şair şöyle yazmaya muktedir olmuştur:

“Tout passe. – L’art robuste
Seul a l’éternité
Le buste
Survit à la cité,

Et la médaille austéere
Que trouve un laboureur
Sous terre
Révèle un empereur”

Diğer yandan, geçmişin, görüntünün ve sesin hafızasını korumanın teknik yöntemleri, geçen yüzyılda sürekli ilerleme kaydetmiştir. İnsan yalnızca mesafeleri ortadan kaldırmış ve kıtadan kıtaya bir göz kırpışı hızında iletişim kurmamış, bir yerden bir yere daha hızlı giderek zamandan tasarruf etmemiş ve uzayı fethetmemiş, ama olayların zaman içindeki gerçek akışını görsel ve işitsel olarak kaydetmeye bile çalışmıştır. Sinema artık bizimle olmayanlara bir yaşam illüzyonu verir; gramofon mezarların ötesinden gelen sesleri duymamızı sağlar. Melankolik bir diriliştir bu kuşkusuz lâkin zamanın yıkıcı gücü karşısında bir zaferdir de.

Bununla birlikte, insanın bu dünyadaki yaratıcı çalışmaları yoluyla zamanın tahribatlarının üstesinden gelmesi mücadelesinde özel bir yer ezelden ebede yazı ile ifade edilen düşünceye tahsis edilecektir. Hiç şüphesiz insan, esasen, dolaysız pratik sonuçlar sebebi ile, gelecek bir eylem için yönergeleri aktarmak maksadı ile yazılı sözcüğe başvurmuştur lâkin onu gündüz düşleri için bir araç olarak kullanmaya başlayacağı günler de kısa zaman içerisinde gelip çatmış olmalıdır. Mitler, efsaneler ve peri masallarından oluşan bu âlemde, insanın zamandan ve onun dayatmalarından ve hatta içinde yaşadığı uzayın dayatmalarından kurtulduğunu gördük. Fakat bu kaçış geceleri bize musallat olan gerçekdışı rüyalar ile mukayese edilebilecek olan bir düşlemden fazlası değildir.

Lâkin bu noktada muhayyile âleminde zaman karşısında bir zafer elde etmek ile peri masalının gerçeklik dünyasında da hele ki bir de yazılı hâldeyse ve nesilden nesle hem sözlü hem de yazılı olarak nakledilmesine sebep olacak şekilde evrenselliğin ruhu ile doldurulduysa zaferini taçlandırmak üzere olduğunu anlarız. Ve bir kez daha düşlerimizin çocuğu olan sanatın diğer insanların kalplerinde uyandırdığı cevap yoluyla gerçekliğe bir geri dönüş yolu bulur ve bu kez şimdiye dek yalnızca muhayyile yoluyla karşısında zafer alabildiği zamanı gerçekten aşar.

Böylelikle geçmişte olduğu gibi bugün de ve sinema ve fotoğrafçılığa, geçmişini unutkanlıktan kurtarmanın bu yeni yollarına rağmen, en doğru anlamıyla sanat kendi yüce konumunu geri kazanır. Zira hakiki, sonsuz ve evrensel insanlığın notalarını çalan sanat yalnız başına bizler için bir ölümsüzlük illüzyonu yaratabilir. İster plastik sanat yahut müzik, heykel, resim, edebiyat ve ahenk olsun ve üstlendiği zamansal biçimler ne olursa olsun, sanat daima daha büyük ya da küçük ölçekte sonsuzluktan söz eder.

Kendilerini zaman algılarının kesin kayıtlardan kaçınması, sonlandırma ve tamamlama atmosferi, her sayfaya yazılı hâldeki *memento mori*'si ve sanatın görünüşe göre zamansız büyülerini tercih etmesi sebebiyle bilhassa huzursuzluk verici bir musallat olunmuşluk içerisinde hisseden pek çoklarını etkileyen şey budur.

Yazarlarının sağkalım gücü sanat eserleriyle sınırlı değildir. Bu güç yasa koyuculara, dinin kurucularına, ahlâkçılara, felsefecilere ve son olarak evren içerisinde gerçekliğin parçalarını keşfeden, bizim bilim insanı dediğimiz insanlara eşit derecede aittir. Eğer burada öncelikli olarak sanat eserleri ile meşgul isem bunun sebebi bu eserlerin üretim sürecinde yazarlarının kendilerinde daima çok kuvvetli bir vaziyette olan kendi narsisizmlerini hayalî bir şekilde kendilerinin var olmayacakları bir geleceğe yansıtma yoludur.

Her halükârda insan, bu dünya içerisinde zamanın tahribatlarına karşı sürdürdüğü mücadelede mağlubiyeti nihayet kabul etmelidir. Yalnızca tıp bilimi nihayet ölümlü olduğu kanıtlanan organlarımızın tedricen bozulmasını önlemek konusunda güçsüz değildir, dünyadaki en iyi eser bile yok olmaya mahkûmdur. Her şeyin geçiciliği kendimiz için olduğu kadar geride bıraktığımız işler için de geçerlidir. Kaç şaheser tek bir iz bırakmadan yok olup gitmiştir! Kaç müsvedde, kendileriyle birlikte sözde ölümsüz sınırlarını da götürerek un ufak olmuştur!

Ve ellerimizin yahut beynimizin yaratıları sonsuza dek kalacak olsa bile onlarda sağ kalan bizden parça bunu ancak kendimizin hayalî delegasyonu vesilesiyle yapabilir. Tanıdığım yaşlı bir filozof hastalık içerisinde yatmaktayken, bir çaresizlik anında, bana şöyle söylemişti: “Öldüğüm vakit bir abide olmaktansa yaşarken bir sigara içmeyi yeğlerim.”

Tüm illüzyonlarıma rağmen eserim benim yaşayan bir uzvum olmadığı için, çocuğum ayrı bir birey olduğu ve artık benim bir parçam olmadığı için, beni tatmin edebilecek yegâne yaşam benim kendi yaşamım olduğu ve ölüm nihayet bu yaşama bir son vereceği için, “le dernier acte est sanglant, quelque soit la comédie en tout le reste” olduğu için ele geçirilemez yaşama isteği ile, sonsuza dek yaşama isteği ile insanın ölüm bariyerleri üzerinden atlaması ve dünyevî varlığını mezar ötesindeki hayalî dünyaya dek uzatması kaçınılmaz idi.

Dahası bu çözüm hem yüksek hem de alçak seviyeden kökleşmiş beşerî eğilimleri, arzularımızı ve ahlâkî itkilerimizi tatmin etmeye muktedirdir. Öbür dünyada kötücül zengin adam cezalandırılacak ve muteber fukara ödüllendirilecektir; bu dünyadaki eşitsizlikler yalnızca ortadan kaldırılmayacak, terslerine döndürülecek, sonuncu birinci olacaktır. Ve muhtelif din sistemlerinde temsil edildiği şekli ile Cennet mutsuz ölümlülere yaşamlarında en çok arzu ettikleri şeyleri vaat eder; Cennet çöl Araplarına serin şelaleler ve sonsuza dek genç kalacak huriler, Yunan filozofa (Yunanların gerçeklik hissi Aşil’in gölgesine güneşin eşsiz dünyevî ihtişamı için pişmanlık ifade ettirse de) Elysion nergis çayırlarında sonsuz, eterik bir sohbet, bunaltıcı bir iklimden usanmış Hindu’ya Nirvana’nın huzuru olarak görünür. Lâkin bu dünyadaki tüm ıstıraplarına rağmen yaşama aç olan insanların tümü ölümden sonraki yaşama tüm ahlâkî sorulara, dünyevî işler karşılık gelecek tüm ceza yahut ödül fikirlerine baskın gelecek temel bir özellik atfeder: Zaman artık ölümcül değildir, bizi mahvetmeyecektir ve sonsuz yaşam garanti altına alınmıştır.

Reenkarnasyona inancı öne süren ve buna istinaden ölümün öbür dünyada bir rol oynamasına müsaade eden Hindistan’dakine benzer dinler bile, öbür dünyanın bu türünde ölümü kaçınılmaz öneme sahip olarak değil de basit bir şekilde ruha daha yüksek seviyeden reenkarnasyonlar, kutsal bir ebedî istirahat vaat eden bir olay olarak değerlendirirler.

Malinowski’nin kendileri hakkında yazdığı Trobriand Adalıları ölümlerinin ardından muhayyilelerinde cennete dönüşen ve birkaç istisna dışında her insanın, her kabilenin ölüme rağmen yaşamın devam edebileceği bir dünyayı düşlediği Tuma’ya göçerler. Bilinç dışında yaşama azmi öylesine dirençlidir ki bu direnç bir yok oluş fikrindense sonsuza dek lanetlenmeyi yeğ kılar gibi gözüktür. Zira bir kişi Cehennem’de ıstırap çekse de en azından yaşamayı sürdürür.

Dahası, insan ırkının muhayyilesinde ölümden sonraki ruh arasında, Robert Hertz¹¹ tarafından oldukça iyi bir biçimde tarif edildiği üzere, neredeyse evrensel bir âdetten, ikinci cenazeden doğan oldukça ilgi çekici bir paralellik peyda olmuştur. İlkinde ruh beden üzerinde uçuşmayı sürdürür; kendisine geçici ikametini vermiş olan fiziksel organizma ile

¹¹ “Etude sur la représentation de la mort”, in *Mélanges de sociologie religieuse et folklore*, 1928.

temasını birden kaybetmez ve etin son kalıntılarının çürümesi ile nihaî ve sonsuz mezarına varana dek birkaç gün ya da birkaç ay dünyevî varoluşa kısmen bağlı kalır. Bu inançlara bağlı dünyadaki pek çok insandan, birisi beden ve belirli bir süre sonra diğeri de bu amaç doğrultusunda mezardan geri çıkarılmış etsiz kemikler için olmak üzere iki cenaze törenini icra etme töreni doğmuştur.

Elbette ki dinî sistemler daha yüksek seviyelere doğru geliştikçe, bu âdet ilkel yönlerini giderek daha fazla kaybetmektedir. Katolik yılının sonundaki Aşai Rabbani Ayinini, Ortodoks Lent kavrayışını Dayaklardaki çifte cenaze törenlerinin bir aksisedasından ayırmak güçtür. Bununla birlikte ilham aynı kalır ve gözüken o ki Hertz vardığı sonucu Mısırlıların ölüleri mumyalama ve Yunanlıların ölüleri yakma âdetlerini, görünüşte birbirlerinin tam tersi olsalar da her ikisinin de ölü bedene ve onunla birlikte ruha ebedî istirahatın nihaî koşuluna benzer bir şey için mümkün olduğunca erken yardım etme işlevini yerine getirmesi ile gerekçelendirmektedir.

Zira tüm dinlerde insan, zamanın yaşamının süresini belirleyen ölümcül akışından kaçmaya çalışır. Bu insan, sarhoşluğun muhtelif biçimlerinde kendi zaman hissini zamansız bilinçdışının bent kapaklarının kilidini açarak boğar. İster Tanrılar olsun ister bir Cennet hayali, dinî inancında aynı zamansız bilinçdışını sonsuzluğa yansıtır ve bunun karşılığında bu grandiyöz yansıtımda kendisini Tanrı'nın kucağına, ebedî olanın özüne ve yüceltimine yerleştirir.

Zamanın Bilmecesini Çözme Girişimleri

Kant zaman ve uzayı sezgimizin yahut algımızın biçimleri (*Anschauungsformen*) olarak sunduktan sonra felsefenin zaman konusuna katkıları katlandı.

Zamanın doğasını açıklamak maksadıyla geliştirilen tüm teorilerin eleştirel bir incelemesini sunmak benim buradaki amacımın bir parçası değildir; böylesi büyüklükteki bir görev, kendilerini yaşamımız ve bilinçli düşüncelerimiz içerisinde sundukları şekil ile bilhassa bilinçdışı ve zaman arasında yatan ilişkiler yahut bunlara sağda solda sıkıntı veren zamansızlığın fırtınaları ya da dalgaları ile ilgilenen bu çalışmanın sınırları dışına çıkacaktır. Her şeyden öte, zamansız bir dünyaya kaçma girişimlerinin ve zamanın yıkıcı saldırılarına direnmek için her türlü çabanın kaynağı olarak gördüğüm hayatî bilinçdışından türetilen derin birleştirici öğeyi vurgulama kaygısı içerisindeyim.

Collège de France'ta *Hafızanın Evrimi ve Zaman Kavramı*¹² üzerine verdiği dersler esnasında Pierre Janet zaman sorununu tartışmış ve şunu keşfetmişti: “Genel olarak konuşulacak olursa bu insanların yüreğinde çok az ilgi ile yer etse de filozoflar onu özgül bir tiksinti ile değerlendirir; onu tümenden baskılamak için ellerinden gelenin en iyisini yaparlar. Bu bağlamda size Bergson'un *Yaratıcı Tekamül*'ünde bulunan ve Yunan felsefesinin ve sonrasında Orta Çağ felsefesinin ve Descartes ekolünün bilmeden sahip olduğu tek bir ideali, zamanın yıkımını ve baskılanışını gösteren kıymetli katkılarından bahsetmek isterim. Onun ortadan kaybolmasını

¹² 20 Şubat 1928 tarihli ders: “Le temps des philosophes”.

planlamak, onu anmaktan sakınmak, mümkün olduğunca onun varlığını kabul etmekten kaçınmak felsefe tarihinde bütün bir çağın idealini temsil ediyordu. Zaman kötüdür, öyleyse onun hakkında konuşmayalım; o her şeyi hüsrana uğratar. Bu filozoflarımızın yapmaya çalıştığı şeydir. Meyerson'un *Özdeşlik ve Gerçeklik*'inin ciltlerine göz gezdirin ve farkların baskılanışını, bilhassa zamansal farklılıkların, özdeşliğin baskılanışını düşünün. Bugün bile hastaların zamandan korktuğunu görmek bizi şaşırtmaz. Filozoflar da aynen böyle hissetmişti.”

Biz psikanalistler Pierre Janet'den bile daha az şaşırmış hissederiz. Yukarıda alıntılanan paragrafta Janet, hastaları tarafından dışa vurulan zaman korkusu ile filozoflar tarafından sergilenen müteakabil tutum arasında bir paralellik tesis eder. Biz her ikisini de ister gizli olsun ister açık, tüm insanların yüreğine derinden kök salmış, zamansız bilinçdışının zaman tarafından istilaya uğramış bilinçli zihin karşısındaki hayatî itirazı ile birlikteki zaman korkusu ile ilişkili olarak değerlendiririz.

Yine zamanın farklı muhtemel kavramlarına ışık tutmak maksadıyla böylesi ufuk açıcı bir okumaya girişen bu derslerde Pierre Janet insan bilinci açısından zamanın üç çeşidini ayırt eder. Newton'dan Einstein'a dek fizikçiler ve matematikçiler tarafından benimsenen zaman kavramlarını bir kenara bırakacak olursak Janet, içerisinde yaşadığımız zamanın insan gözünde üç ayrı yanı üstlenebileceğini öne sürer: yıkıcı, muhafazakâr ve yaratıcı.

İtiraf etmeliyim ki zamanı muhafazakâr yanı içerisinde yahut daha doğrusu, onu geçmişim tüm izlerinin dünyada işlerlikteki yasalar içerisinde temsil edildiği bir öge olarak kabul etmekte güçlük çekiyorum. Janet bunu tarihçi tarafından anlaşıldığı şekilde zaman ile, gelip geçmiş her şeyin izlerini muhafaza eden bir zaman ile özdeşleştirir. Ancak buna zamanın muhafazakâr yönü demek yalnızca dilin bir kötüye kullanımı gibi gözüküyor. Şayet geçmiş muhafaza edilmişse bu zamana rağmen olmuştur; hiç kuşkusuz zaman *içerisinde* görülmüş ve kavranmıştır lâkin zaman *vesilesiyle* muhafaza edilmemiştir. Bu daha ziyade, sebze veya meyve konserveyi yaparken bunların muhafazalarının zamanın etkilerine karşı koymak için tasarlanmış mutfak ve hijyen önlemleriyle değil de zamanla güvence altına alınacağını söylememiz gibidir.

Bildiğimiz şekli ile zaman içerisinde var olan her şey, bazen yavaş bazen ise hızlı olan ritim uyarınca geçip gitmeye yazgılıdır; hiç şüphesiz güneş benimle yahut kısa vadeli diğer şeyler ile aynı ritim uyarınca yaşanmaz. Lâkin aynı sulara iki kez yıkanılmayacağı düşüncesi ile nehrin kenarında göz yaşlı döken yaşlı Heraklit'in efsanesi geçerliliğini korumaktadır; bizim gözlerimizde zaman geçmekte, yaşam ve evreni biçimlendiren her şeyi beraberinde getirmekte ve götürmektedir.

Dahası, zamanın sevdiğimiz yahut pişmanlık duyduğumuz ne varsa *alıp götürmesi* üzerimizde derin bir izlenim bırakır ve az evvel Lamartine eşliğinde teessüf ettiğim şey budur. Bir birey olarak zamanın başka yaratıklar yaratıp yaratmadığına pek takılmam zira bizzat ben de yaratılmışımdır ve zaman benim için beni her geçen gün yıkıma, çoktan tayin edilmiş sonuma yaklaştırmaktan başka hiçbir şey yapmaz. Ve daha sonraları tartışacağımız yaratıcı zaman yalnızca nadiren mitlerde temsil edilirken sanat, Maeterlinck'in *Mavi Kuş*'unda görülebileceği

üzere, doğumlara hükmeden Zaman kavramına pek çok paralel sunar. Bununla birlikte Yunan mitolojisinde Kronos hem çocuklarının babası olmak hem de onları yemek ile şahsında zamana atfettiğimiz iki işlevi, yaratıcı ve yıkıcı işlevi birleştirmiştir. Lâkin yamyamlığı onun doğurgan etkinliklerinden daha etkileyicidir.

Bu noktada ihtar çanlarını çalmalıyız. Beşerî tahayyülün zamanı temsil etmek için geliştirdiği mitik figürlere bu imalar zihnimize içkin insanmerkezcilik karşısında bizi kollamalıdır. Şayet muhafaza eden, yaratan yahut yok eden bir zamandan bahsedecek olursam, felsefedeki pek çok teamüle başvuruyor olsam bile, farkında olmadan Avusturalyalı herhangi bir aborjin gibi animistik düşünce alışkanlıklarına kapılmış olmaz mıyım? Zamanın ak sakalları ve tırpanı ile geçip giden, diğer tüm ölümler gibi çocuklara sahip olan, kırıp geçen kişileştirilmiş bir figürünü kabul etmiş olmadım mı? Dolayısıyla zamanın yaratıcı ya da yıkıcı bir işlevinden söz etmek, muhafazakâr bir işlevinden bahsetmekten evlâ değildir. Gözlenmiş olgular ile uyumlu olacak yegâne tanım her şeyin evvelâ yaratıldığı, sonrasında muhafaza edildiği ve nihayetinde ortadan kaldırıldığı tek boyutlu bir zaman olarak kendisini bize sunan bir öğeden bahsetmek olacaktır. Böylelikle zaman insanların tercihen ona yönelttiği kendilerini hiç acımadan yok etme suçlamasından beraat edilmiş hâlde bulacaktır; bu cihetle itibarının iade edildiği söylenebilir.

Lâkin bir kişi ne söylesin ve ne yaparsa yapsın beşerî tahayyül yapısı itibari ile zamanın animistik kavranışından kaçamayacaktır. Ve insanların gözünde zaman, severek sahip olduğumuz her şeyden bizi mahrum eden ve vaktimiz geldiğinde bedenen bizi de uzaklara götürecek olan, esasen yıkıcı bir şeydir. Bu sebep ile var oldukları müddetçe nadir istisnalar dışında filozofların tümü zamandan sıyrılmanın yolunu bulmayı denemiştir. Zamanın akışının yok edici etkisinden kaçabilmek nasıl da hoş olurdu!

Leconte de Isle, pozitivistlerin inancına göre ancak onun dualarını yerine getirebileceği Ölüm'e hitap ederek "Bizi zamandan, uzaydan ve ölümden kurtar!" diye bağırmıştı. Lâkin şairden çok zaman önce filozoflar sonsuzluğun bedene gelişinin ta kendisi olarak görülen bir tanrıya neredeyse hep bir ağızdan aynı çağrıda bulunmuştu. Dolayısıyla öyle ya da böyle felsefi sistemler gözlerini Ebedî Olan'a çeviren teologların sistemleri ile aynı çizgiye tekabül eder.

Platon dünyayı ebedî kılmayı imkânsız kılan Tanrı'nın ona ebediyetin hareketli bir benzeri olan zamanı verdiğini söylemişti.¹³ Platon'un dışarıya yansıtılan, uzunca zamandır insanlığın gözlerini kamaştırmayı başaran Uzay ve Zaman tarafından kısıtlanmamış olan İdeaları, Aristoteles'in ve Plotinos'un ayrı Tanrıları ve orta çağ Hristiyan teolojisinin hem uzay hem de zamanda her yerde bulan Tanrı'sı vardı. Ve Spinoza kendi Tanrı'sını Mutlak olarak düşlemişti.

Ve sonrasında Kant ortaya çıktı. Kendisinden evvel pek çoklarının yaptığı gibi o da çadırını zaman Canavar'ının önüne kurdu ve Sfenks ve Ödipus'un rollerini tersine çevirmek ile ondan şu felsefi sorunun cevabını çıkartmaya çalıştı: "Her şeyi yiyip bitiren, kendisi olmadan dünyayı algılayamayacağım senin hakiki doğan nedir?" Ve çok geçmeden Kant'ın Zaman tarafından

¹³ *Timaios*, 37 D.

takılagelmiş maskeyi yırtıp attığını ve onun ardında dumandan gayrı hiçbir şey olmadığını keşfettiğini gördük.

“Algımızın biçimleri” diye haykırdı “zaman ile uzaydır! Özneden gayrı hiçbir şeydir bunlar! Öyle ki tecrübî olan hiçbir şey ile belirlenmeyip bizde *a priori* mevcutturlar.”

Bir anlığına Kant’ın görüşlerini nasıl açıkladığına kulak verelim. *Saf Aklın Eleştirisi*’nde şöyle yazar: “Böylelikle sürdürmekte olduğumuz şey zamanın *ampirik gerçekliği*dir, yani, bizim duyularımıza sunuldukları müddetçe tüm nesnelere için geçerli olan nesnel geçerliliklerdir. Ve bizim sezgimiz daima duyusal olduğu için bizim tecrübemize sunulmuş olan hiçbir nesne zamanın koşullarına aykırı olamaz. Diğer bir yandan mutlak gerçekliğin tümünden zaman olduğu iddiasını da reddediyoruz, yani, onun koşulu ya da özelliği olarak zamanın, bizim duyusal sezgimizin biçimine herhangi bir göndermeden tamamen yoksun olarak mutlak bir biçimde şeylere ait olduğunu reddediyoruz; kendilerinde şeylere ait olan özellikler katıyen duyularımız yoluyla bize sunulmazlar. Öyle ise bu zamanın *transandantal idealitesini* kuran şeydir. Bu ifade ile kastettiğimiz şey şayet duyusal sezgimizden öznel koşulları soyutlayacak olursak zamanın hiçbir şey olduğu ve (bizim sezgimiz ile ilişkileri dışında) kendilerinde nesnelere ne bir töz yoluyla ne de tesadüfen atfedilemeyeceğidir. Uzayinkine benzer şekilde bu idealite, bununla birlikte, duyuların alt tanımları ile hiçbir ortaklığa sahip değildir zira bu duyular söz konusu olduğunda duyusal esasların içkin olduğu görünüşün kendisinin nesnel gerçekliğe sahip olduğu varsayılabir lâkin zaman söz konusu olduğunda böylesi bir nesnel gerçeklik yalnızca tümünden ampirik olduğu takdirde, yani, nesnenin kendisini yalnızca görünüşüyle değerlendirdiğimiz müddetçe ortadan kalkar.”¹⁴

Böyle bir zaman anlayışının ve aynı şekilde Kantçı uzay anlayışının, sağduyunun tüm verilerine tamamen aykırı olmalarına karşın, muhalefete meydan okuması anlaşılabilir bir durumdur. Kant’ın fenomenolizmi bunun gerçeğin tümünden inkârı olan idealizmin kılık değiştirmiş bir biçimi oluşuna istinaden eleştirilmektedir.

Prolegomena’da¹⁵ Kant bu önerme karşısında konumunu savunur ve düşüncesine daha fazla kesinlik kazandırmaya çalışır: “İdealizmden tümünden kaçınmak için iddialarımın neler olması gerektiğini bilmek isterim. Hiç kuşkusuz uzayın temsilinin bizim sezgimizin nesnelere ile ilişkisi ile tam bir uyum içerisinde olmadığını– ve hakikaten de bunu çokça söyledim –bunun nesneye epeyce benzediğini söylemem icap eder ki bu önermeyi kırmızının duyumunun bende o duyumu uyandıran zencefilinki ile bir benzerlik taşıdığını söylemek kadar anlamsız bulurum.”

Ve sonrasında: “Zira benim idealizmim dediğim şey şeylerin varlığı ile ilgili değildir (hakikaten de bundan şüphe etmek sıradan manası ile idealizmi inşa eder) çünkü hiçbir zaman ondan şüphelenmek aklıma gelmese de o özellikle uzay ve zamanın ait olduğu şeylerin duyusal temsilleri ile ilgilidir. Bunlar ve bu nedenle genelleri itibariyle tüm *tezahürler* arasından ben yalnızca ne şeyler (şeyler değil de temsilin safi kipleri) ne de kendinde şeylere ait olan

¹⁴ *Saf Aklın Eleştirisi*, (Norman Kemp Smith’in İngilizce çevirisinden uyarlanmıştır.)

¹⁵ *Prolegomena*, 13, II. Not.

belirlenimlere ait olanları gösterdim. Lâkin benim için şeylere değil de bilişimize, yalnızca bilişsel fakültemize göndermede bulunan “aşkın” sözcüğü bu yanlış anlamayı önleme anlamına geliyordu.”

Fikirlerini açıklığa kavuşturmayı denerken Kant’ın tecrübe ettiği güçlüğü ne olduğunu görüyoruz. Daha önceleri *Saf Aklın Eleştirisi*’nde bir kimsenin uzay ve zaman niteliklerini “duyuların alt tanımları” ile mukayese etmemesi gerektiğini, yalnızca ikincisinin nesnel bir alt tabakayı muhteva ettiğini yazmıştı; lâkin *Prolegomena*’da kırmızı duyumunu uzay duyumu ile ilişki içerisine getirip uzay ve zamanın “şeylerin duyusal temsiline” ait olduğunu öne sürdü ve bizi “bunların ve sonuç olarak tüm tezahürlerin” de şeylerin duyusal temsilleri olduğuna temin edecek denli ileri gider iken yalnızca bunların ne şeyler ne de “şeylerin kendilerine ait belirlenimler” olduğunu öne sürmüştür. Öyle ise şimdiye dek, Kant’a göre tecrübeden türemiş olmasa bile uzayın hem kırmızının duyumu hem de şeylerin *a posteriori* olarak verildikleri, tecrübemizden türedikleri için ilişkili olmaması gereken özellikleri ile bir araya getirildiğini gördüysek de tanımlı gereği uzay bizim zihnimiz içerisinden doğar ve algımızın doğuştan gelen, *a priori* olan bir biçimini inşa eder. Ve zaman da aynı kategoriye dahildir.

Fakat güçlük bilhassa budur. Kant’a göre zaman ve uzayın transandantal idealitesinden türeyen bir sentetik *a priori* yargı fikri, görünüşe göre, bu bilgi ve nüfuz sahibi düşünürün çalışmasında kendisinin her halükârda tam bir isteksizlik ile meşgul olduğu çağdışı metafizikten sağ kalan bir şeyi temsil eder. Belki de bunu onun zamandan sıyrılmak için şahsî girişimi olarak görmeliyiz.

İşin aslı algımız çerçevesinde, kelimenin tam manası ile gerçekliğin bir şekilde katkıda bulunmadığı herhangi bir nesneyi kavramamız imkânsız gibi gözükür. Hakikaten de duyularımız evrenin ancak kusurlu bir görüntüsünü bize sunar ve bunların yalnızca “tezahürler” biçimindeki yetersiz gerçeklik numunelerine kapıldığını söylemek hiç kuşkusuz doğrudur. Fakat nihayetinde, duyularımızın yardımıyla algıladığımız her şey, öyle ya da böyle, bu duyuların insan ırkının evrimi sırasında kendisinden tedricen geliştiği dış gerçeklikten türetilmelidir.

Bu doğrultuda, yalnızca öznel bir varoluşun keyfini süren ve yüzlerce yıl boyunca insanın zihninin aradığı ve yaşam dayanağını sağladığı ve böylelikle fakültelerini geliştirdiği çevreye hiçbir şey borçlu olmayan bir şeyi tahayyül etmek mümkün görünmemektedir. Şayet uzay ve zaman bizim algımız için her zaman ve her yerde mevcut ise bu mutlak suretle bu biçimler vesilesiyle elde ettiğimiz sezgimiz yahut duyarlılığımız sayesinde olmalıdır. Lâkin çevremizdeki bir şey onları bize dayatmadı ise onları nasıl edinebildik? Kant’ın hiçbir zaman bilinemeyecek olan kendinde şey ile şeylerin tezahürleri arasında yaptığı büyük ayrımın kendisi Kantçı uzay ve zaman eleştirisinin bir eleştirisi için bir araç olabilir. Bizim onlara dair algımız retinamıza çarpan kırmızının onu koşullayan ışık titreşimlerinden farklılaştığı gibi gerçeklikten geniş ölçüde farklı olsa da bize sunuldukları fenomenal açıdan uzay ve zamanın arkasında gerçekliğin gizli bir parçası bulunmalıdır (çok niyetliyse buna uzay ve zamanın “alt tanımları” diyebiliriz).

Yakın zamanda Kant'ın zaman fikrinden farklı bir fikir çokça destekçi topladı. Bergson tarafından formüle edilen fikirden bahsediyorum. Şayet Kant'ın bakış açısı “Zamanı yarattım” ise Bergson şu şekilde karşılık verecektir “Zaman beni yarattı”. Yaşayan bir süre olarak zaman Bergson'a kimi muhteşem zafer şarkıları yazması için ilham oldu. Onu okumayanlar bu filozofun gerçeklik hususunda daha dikkatli olması gerektiğini, diğerlerinden daha gerçekçi olduğunu tahayyül edecektir.

Yanılabaklar. Zaman, yaşadığımız zaman ve geçip gittiğini bildiğimiz zaman, bizi mahveden zaman, Lamartine'in “Lac'ının” zamanı, şayet en derin bilinçdışı isteklerimiz tarafından belirlenen bir durumu, yani, yaşlılığa has şeyleri çıkartıp attığı, tırpanını bir kenara bıraktığı ve kendisini yalnızca yüce gönüllü bir yaratıcı rolü ile sınırlayarak yoluna devam ettiği durum dışında hiçbir zaman böyle bir yüceltmeye uğrayamazdı.

Bergson'a göre biz, canlılar, zaman yahut süre içerisinde var oluruz, daha doğrusu, onun bir parçası ve parseliyizdir. Müthiş bir “*élan vital*” bizi ayakta tutar, özgürüzdür, takip eden her bir jenerasyon ile daha mükemmel ve daha güzel hâle geliriz. İdrake üstün, bilgiden daha yaratıcı bir sezgi kendi bizi içimizde süreyi, varlık içerisinde yaşamı yakalamaya muktedir kılar. Şeylerin içsel anlamına nüfuz etmeyi mümkün kılan sezgiye özgü sempatik anlayışa sahip mistiklerin kendi içlerinde yaşamı, yaratıcı süreyi – Tanrı'yı – yakalamaları ile bu kanıtlanmıştır. Ve bu sezgi bizi çok ileriye götürebilir. Ruhu yalnızca “görünüşe göre ona burada, yani dünyada bile etkinliğinin büyük bir kısmının bedenden ayrı olduğundan temin etmek ile” – bu bilhassa yeni bir önerme değildir zira muhtelif dinî sistemler bize benzeri teminatları çoktan sunmuşlardır – ona bir öteki yaşamı sunmaz aynı zamanda ruha ebediyet ödülünü teklif eder, bedene uzayda oldukça geniş bir yer sağlar. “İnsanlar insanın yeryüzünde, yeryüzünün ise evrende bir zerre olduğunu söylemekten hiçbir zaman bıkmaz” der Bergson. “Ne var ki fiziksel olarak bile insan yalnızca kendisine ayrılan ve Pascal'ın kendisinin “düşünen kamışı” bir kamıştan daha fazlası olmamaya mahkûm etmekten memnun olduğu küçük yeri işgal etmekten uzaktır. Zira şayet bedenimiz bilincimiz için bir madde ise o bilincimiz ile eşit ölçüdedir, algıladığımız her şeyi içerir, yıldızlara dek uzanır. Ancak bu uçsuz bucaksız beden, merkezinde bulunan ve küçük bir yer kaplayan parçasının en ufak bir yer değiştirmesi ile sürekli, bazen de radikal bir şekilde değişir. Bu içsel ve merkezî, göreceli olarak değişmez beden, daimdir. Yalnızca daim de değildir, iş görür; bu beden ve yalnızca bu beden yolu ile bu koca bedenin diğer parçalarını hareket ettirebiliriz. Ve bu hareket önem arz ettiği için, eylemde bulunduğumuzda mevcut bulunduğumuz şey olarak anlaşıldığı için, bilinci küçük bedenle sınırlama ve uçsuz bucaksız bedeni görmezden gelme alışkanlığı büyüdü.”¹⁶

Böyleleri, onlara istinaden derin bilinçdışı isteklerimizin biz basit ölümlüler ile kuvvetli düşünürleri benzeşecek şekilde indirgediği zamanın fethi ve uzayın ilhakı düşleridir. Ve bugünlerde bile Pierre Janet gibi mistisizm ile oldukça az ilgilenen bir yazarın şu düşüncüyü kaleme almış olabileceğini gördüğümüzde yersiz bir şaşkınlık göstereceğimiz bir durum namevcuttur: “İlerleme fikri, alışılmış düşünce tarzlarımıza hoş gelmeyecek sayısız özelliğe sahiptir. Örneğin bu fikir zorunlu olarak bir değişikliği, tümenden bir yeniliği, daha evvelden

¹⁶ Bergson, *The Two Sources of Morality and Religion*, s. 221-2.

mevcut olmayan bir şeyi ima eder. Kısacası, H. G. Wells'in *Zaman Makinesi*'nde olduğu gibi geçmişe bir yolculuk hakikaten söz konusu olabilirse – ve bence birkaç yüzyıl içinde olacaktır – herhangi bir şekilde daha evvelden mevcut olmamış, hakikaten de bilimin olabildiğince uzak da olsa kendisine dair bir fikri biçimlendirmemize müsaade etmediği bir şey olacaktır. Geçmiş yok edilmişti, hiçlikti. Nasıl olur da orada hiçbir şey yokken geçmişi keşfedebiliriz? Bu terimler açısından bir çelişkidir.”¹⁷

Arzularımızdan doğmuş – zamanın daima nefret dolu olan tahribatlarını ortadan kaldırmak için ezelden beri bilinçdışımızda gömülü hâlde bulunan temel arzudan doğmuş – ilâhî iyimserlik!

Son Sözler: Sentez ve Eleştiri

Bu kısa araştırmada, yaşamaya yönelik derin bilinçdışı itkimiz tarafından harekete geçirilen, onun farkına varır ve ölümcül yıkıcı tesirini hisseder hissetmez biz zavallı ölümlülerin zamandan kaçmak için kendilerine başvurduğu esas yöntemleri incelemeye giriştik.

Çocuğun başlangıçta zamana ilişkin oldukça puslu bir fikri vardır. Bu durumu, onun başlangıçta ön bilincin kendisinden ancak derecesi itibariyle ayırdığı bilinçdışının egemenliği altında olması gerçeğine atfettik. Yetişkinler ve saatlerin ortaklaşa gayretleri yavaş yavaş onun eğitiminin hiç şüphesiz gerçeklik eğitiminin bir yanını oluşturan bu kısmını üstlenir. Az biraz sonra, ergen, kendi içerisinde uyanmakta olan kuvvetli içgüdülerin baskısı sebebiyle hâlen zamanın sınırsız olmadığını öğrenmek zorundadır ve aşk esrimelerinin ilk tecrübeleri ona devam ettikleri müddetçe bir ebediyet illüzyonunu sağlarlar. Ancak daha sonra, bilinçli zihin yetişkin ve olgun olduğunda zaman hissi bayağı kesinliğini elde eder.

Bununla birlikte, geceleri bilincimiz örtülüdür. Akabinde bilinçdışının geçitleri bilinçdışından gelen dalgalara daha az ya da çok olacak ölçüde müsaade edecek şekilde açılır. Ve bu durumun bir özelliği olan zamansızlık bizim düşlerimizi uyanıklık yaşantımıza yabancı, zamansal ve uzaysal sınırlılıkların görünüşe göre namevcut olduğu bir dünya kılar. Zamanın tiranlığından her gece yinelediğimiz bu kaçış bana göre düş tarafından gün boyunca zamanın arabasına koşulan insanların namına gerçekleştirilen en büyük istek gerçekleştirimlerinden birisini temsil eder.

Lâkin yaşamı katlanılabilir bulmaya devam edebilmek için insan uyanık saatlerinde bile düş görme alışkanlığını edinir. Bu nedenle, doğasının kullanımına sunduğu başka araçlar ile zaman algısını alt etmeye çalışmıştır. Kendisine diğer hayvanlardan daha kuvvetli bir libido bahşedilmiş olmak ile insan aşkın tüm zaman hissini kaybettiği sarhoşluğundan haz duyar. Ne var ki aşkın mutluluğu bir başka insanın istekliliğine bağlıdır. Bu cihetle insanlar daha elverişli koşullarda – zehirli maddeler yahut mistiklere ilâhî yüce gönüllülüğü ile bir birleşme sunan muhayyel bir Tanrı'dan mistiklerin devşirdiği esrimeler ile uyandırılan salt özel bir sarhoşluk – sarhoşluğu tedarik etmeye çalışırlar.

¹⁷ L'évolution de la mémoire et de la notion du temps, Böl. XXIII, "Le progrès", s. 560.

Ne var ki bu sarhoşluk hâlleri süreyle sınırlıdır ve insan onların etkisinden daima zamanın yanı başında kendisini gözlemekte olduğunu keşfederek uyanır; canlı yaratıklar arasında yalnızca insanın bildiği üzere zamanın yolu ancak mezara çıkar. Bu nedenle insan yok olma sürecini ertelemesine yardımcı olması için büyüye, duaya ve bilime başvurdu ve gayretleri bazen başarılı da oldu. Lâkin insan kaderini erteleyebilecek olsa da ondan kaçamayacağından yaşamını çalışmaya aktararak en azından bazen ellerinin yahut beyninin yaratıcı muvaffakiyetleri ile sağ kalmıştır. Bugün hâlen Parthenon yahut Piramitleri seyrediyor yahut Vedas'ı, Homeros yahut Platon'un çalışmalarını okuyoruz.

Fakat yalnızca birkaç seçkin ruh böylece sağ kalmayı umut edebilir. Ve ne var ki ister *Phaedrus*'u yazmış ister mütevazı bir işçi olayım bu kişi kanlı canlı bendeniz değilim, ölüm beni beklemektedir. Bu sebeple insan ölümün doğasını anladığı andan itibaren onun kısacık varoluşunu saadetin sonsuzluğunca uzatabileceği gökte yahut yerin altında bulunan, çokça insan tarafından muhtelif biçimlerde tahayyül edilmiş çeşitli Cennetler türemiştir.

Lâkin insanın merakı bununla yetinmesine izin veremezdi. Onun zaman ile mücadelesinde ne düşler ne sarhoşluk, ne yaratıcı çalışma ne de din kâfi geldi; sıkça çılgın bir varlık olan bir insan, mesleklerinden *en âlâsı olan* felsefenin de yardımına başvurmayı gerekli buldu.

Ve neredeyse tüm felsefe sistemleri az ya da çok bizi mümkün olduğunca hızlı bir şekilde bizi yok edecek olan dünyaya getiren zamanın amansız mevcudiyetini defetmeyi denedi. Filozoflar daima uzayın ve zamanın, bilhassa da ikincisinin ya tamamen ortadan kalktığı ya da dönüştüğü, sığınak bulabileceğimiz, mistiklerin yolunu izleyerek saf bir şekilde zamansız ve mekânsız bir Tanrı'yı tefekkür edebileceğimiz bir başka boyutu düşlediler. Ve gurur ile ve haklı olarak kendisini pozitif bilim çağı olarak ilan eden bir yüzyılın ardından bugün insanın yüreğindeki bu silinemez eğilimin yeniden doğuşuna şahitlik ediyoruz.

Gerçek şu ki insan bilinçdışını değiştiremez, en fazla, bazen, ona içkin yıkıcı itkileri kontrol etmeyi öğrenebilir ve onun en temel isteklerinden bir tanesi zamanın doyumsuz gırtlığından kaçmaktır.

* * * * *

En nihayetinde yüzyıllar boyunca akıl, bir şekilde, insanî ilişkilerdeki tesirini genişletmiş, bizi zamanın çarkını tersine döndüremeyeceğimizi kabul etmeye mecbur etmiştir. Yaşayan bir varlık olarak bana göre “şeylerin kendileri” âleminde ne türden bir tabakanın fenomen yanı çerçevesinde zamanın altında yattığının çok az pratik önemi vardır. Yaşamıma giren, beni kaçışa ya da dirence sevk eden bu zamandır. Lâkin şayet aklın gücüne sahip isem bu zamanın nihayetinde beni mağlup edeceğini bilirim.

Bununla birlikte Platon, Kant, Bergson ve diğer büyük düşünürlerin açıklamalarının ardından zamanı yeniden sorgulamak, onun hakiki doğası ve nihaî kimliğini açığa çıkarmak için onu düşman bellemek için ne kadar önemsiz bir kadın olduğumu hissediyorum.

Görünüşe göre ölümümün sebebi olan zamanın, yaşamımın yavaş yavaş çekildiği bir araç olan zamanın benim algımın bir biçiminden başka hiçbir şey olmaması gerektiği makul müdür? Zaman benim zihnim tarafından aksi takdirde şeylerin gerçek ve somut tezahürleriyle dolu olacak olan evrene yansıtılan bir *a priori* kategori olabilir mi? Kendimi buna ikna edemiyorum. Zamanın, onu algıladığım biçimde yalnızca bir fenomen olduğu önermesini kabul etmeye hazırım lâkin bu fenomenin, bir bütün olarak evren gibi, nüfuz edilemez olarak kalsa da altta yatan bir gerçekliğe sahip olması gerekir. Bu teoriyi destekleyen üç argüman vardır.

Bunların ilkinde kozmolojik argüman denebilir. Şayet hakikaten de fenomenal zamanın altında yatan bir gerçeklik yoksa bu zaman hipotezi evrene uygulanışı ile bize nasıl bir açıklama sunabilir ve ister bu hareketi Newton'un bağımsız ve mutlak zaman ve uzay ile yahut Einstein'ın tekil uzay-zaman teorisi ile açıklayalım, güneşin ve gezegenlerin hareketini, esasen, nasıl yordayabilir?

Biliyorum ki bana fizikçiler, astronomlar ve matematikçiler tarafından kavranan zamanın benim – saf bir süre ile – içerisinde yaşadığım zaman ile hiçbir ortak yönü olmadığı ve ancak uzamsallaştırılmış bir zaman olduğu söylenecektir. Yine de nihayetinde hangi yanına sahip olacaksa olsun her biri bir diğerinden türetilmiştir ve hiç kimse hiçbir zaman zamanı ve uzayı tecrübe etmiş, algılamış ya da kavramış olmasaydı insan mimarîsi asla o muhteşem ilhamlarını Uzay ve Zaman'a borçlu olan şu grandiyöz yapıları dikemezdi.

Bununla birlikte, Kant bu argümanı çürütmekte zorlanmayacaktır. Şayet astronomların hesapları örtüşüyorsa, ona göre bunun sebebi insan zihninin her yerde aynı olması, her yerde ve her zaman sezgisinin kendisiyle aynı biçimlerini şeylere yansıtmasıdır; böylelikle mutabakata ulaşılır. Şayet güneşler, gezegenler ve kuyruklu yıldızlar onlara ilişkin beşerî hesaplar ile uyum içerisinde ise bunun sebebi her bir insan zihninin de bir diğeri ile uyum içerisinde olmasıdır.

Belki de doğrudan zihnin kendisine uygulanabilir olduğundan ikinci argümanımız olan psikolojik argüman doğrudan bu nokta ile ilişkilidir. Bu argüman henüz emekleme aşamasında olan psikanaliz bilimi tarafından kısa süre önce kullanımımıza sunulmuştur. Psikanaliz bize eş sürümlü iki olguyu kabul etmeyi öğretmiştir: Bir gerçeklik hissi ve bir zaman hissi eş zamanlı olarak ancak algısal bilinç sisteminde ortaya çıkar. Her ikisi de gerçeklik ilkesinin egemenliğini sürdürdüğü ikincil süreçten bağımsız olan zamansız bilinç dışında mevcut değildir ve tümünden haz ilkesi tarafından düzenlenen birincil sürece tabi olmayı sürdürürler.

Fakat şayet zaman hissi ve gerçeklik hissi insan zihnine tek ve aynı anda yayılmaya başlamakta ise bunlar arasında bir ilişki olması icap etmez mi? Dolayısıyla zaman, bir şekilde, algıladığımız nesnel dünyanın bütünleyici bir parçasını oluşturmalıdır.

Ve pek çok düşünür tarafından vurgulanan, insanın zaman karşısında takındığı tutumu karakterize eden isteksizlik aynı yöne işaret eder. Hiç şüphesiz zaman bize haz ilkesi tarafından dayatılmamıştır, aksine, haz ilkesi onu unutmamıza yardımcı olacak her elverişli fırsatı

değerlendirir. İnsan zekâsının gerçekliğe olduğu gibi bizi zamana dikkat etmeye teşvik etmeye muktedir olan en büyük gayretini talep eder.

Dolayısıyla zaman bizim temel doğamızın bütünleyici bir parçasını oluşturmaktan ziyade yalnızca dışımızdaki dünyanın gerçekliğinin ağarmakta olan algısına ait gibidir.

Ancak Kant bu tür düşüncelerin onu rahatsız etmesine izin vermezdi. O belki de tıpkı iki bedenin temasından doğan kimyasal tepkiler gibi zaman hissinin bilinç gerçeklik ile temas kurduğunda oluştuğunu söyleyebilirdi lâkin bu fenomenal zamanın bir alt tabaka içermesi gerektiğinde ısrarcı olsa bile zorunlu olarak onun Evren'in bir kısmını biçimlendirdiğini göstermez.

“Bilinçdışı”¹⁸ üzerine makalesinde Freud şöyle yazar:

“Ruhçözümlemesinde zihinsel süreçlerin kendi içlerinde bilinçdışı olduklarını ileri sürmekten ve onların bilinç yoluyla algılanmasını dış dünyanın duyu organlarıyla algılanmasına benzetmekten başka seçenek yoktur. Hatta karşılaştırma yoluyla yeni bilgi kazanmayı bile umabiliriz. Bilinçdışı zihinsel etkinlik ruhçözümsel varsayımı bize bir yandan tüm çevremizde kendi bilincimizin kopyalarını görmemize neden olan ilkel animizmin daha da genişlemesi ve öte yandan da dış algı üzerine görüşlerimizin Kant tarafından üstlenilen düzeltmelerinin bir uzantısı olarak görünür. Tıpkı Kant'ın algılarımızın öznel olarak belirlendiği ve bilinmeyen yoluyla algılananla aynı şey olarak kabul edilmemesi gerektiği konusunda bizleri uyardığı gibi ruhçözümlemesi de bilinç yoluyla algılananları onların nesnelere olan bilinçdışı zihinsel süreçlerle bir tutmama konusunda uyarır. Tıpkı fiziksel olan gibi ruhsal olanın da gerçekte bize görüldüğü gibi olması gerekmez. Ancak, içsel algı düzeltmesinin dışsal algı düzeltmesi gibi büyük güçlükler çıkarmayacağını anlaşılması -içsel nesnelere dış dünyadan daha az bilinmez olduğu- bizi memnun eder.”

Kant kendi teorileri ile bu mukayeseden faydalanabilir ve Freud'un kendisinin de bilinçdışının bilinemez olduğunu kabul ettiğini iddia edebilirdi. Bundan, zamanın ancak bilinç tarafından algılanabilen fenomenal yanının altında yatan bilinemez alt tabakanın pekâlâ bu bilinmez ögenin dışsal yanında olduğu gibi içsel yanında, bizim dışımızdaki evrenin olduğu kadar içimizdeki dünyanın kalbinde de bulunabileceği sonucu çıkabilir.

Bu makaleyi okuduktan sonra onunla gerçekleştirdiğim bir sohbette Freud, kendi görüşlerinin Kant'ın fikirleri ile mutabık olmasının olanak dahilinde olabileceğini onayladı. Sahip olduğumuz zamanın akışı hissinin kendi yaşamımızın akışının içsel algısından kaynaklandığını söyledi. Bilinç içerimizde uyandığında bu içsel akışı algılarız ve sonrasında onu dış dünyaya yansıtırız.

Freud uzayın algısının zamaninkinden ayıramayacağını söyleyerek devam etti. Fakat nasıl oluyordu da onu elde ediyorduk? Evvelâ kendimize dünya içerisinde uzaydan ayrı, uzamsal

¹⁸ *Collected Papers*, Vol. IV., s. 104. [Türkçesi: Sigmund Freud, *Metapsikoloji* çev. E. Kapkın & A. Tekşen Kapkın içerisinde “Bilinçdışı” (1915), İstanbul: Payel, 2013: 168-169.]

olmadan düşünebileceğimiz herhangi bir şey olup olmadığını sorarak başlamalıyız. Bir şey vardır: zihin ya da psişe. Lâkin bu keşif tefekkürümüzü beslemelidir. Şayet zihin böylelikle uzamsal nitelikten yoksun ise belki de tüm esas uzamsal niteliklerini geniş ölçüde dışarıya yansıtmasından kaynaklanmaktadır. Hakikaten de psikanaliz bize psişenin kendilerini uzayda var olacakları şekilde temsil etmek zorunda olduğumuz ayrı yapılardan müteşekkil olduğunu öğretmiştir. Bunun dışsal uzayı içe yansıtılmamızdan kaynaklandığı söylenebilir. Fakat niçin aksi türlü değildir ki? Bilincimiz kendisini yapılandırmaya başladığında bu içsel yapıları, yeniden inşalarını tamamen derinlik psikolojisine borçlu olduğumuz içsel yapıları, uzayda konumlanacak şekilde algılayacaktı. Doğaları hâlen belirlenmemiş olsa da bunların anatomik bir alt tabakaya sahip olduklarına bile kuşku yoktur. Öyleyse bilişin bu içsel edimini dışarıya yansıtmalıyız ki böylelikle dış dünyanın doğasında bulunan uzay bizim daha sonrasında inkâr edeceğimiz kendi içsel uzayımızın bir yansıtmasından doğmuş olsun.

Fiziksel duyularımıza borçlu olduğumuz algılarımızın kendileri, diyerek devam etti Freud, müteakabil duyuya istinaden değişen ölçülerde “yansıtılmalardır”. Dokunma ve tatma duyumuz ile ilişkili olanlar neredeyse tamamen içsel bir mesele olarak kalır. Koku duyusu algılarını çoktan etrafı saran atmosfere yansıtmaya başlamıştır. Duyma bunları eşit olarak iç ve dış dünyaya dağıtır. Ve görme söz konusu olduğunda, onun algıları tamamen “yansıtılmıştır”. Beynimizin optik katmanlarında kayıtlı bulunan ve böylelikle kafatasının epeyce arkasında konumlanan izlenimler ve imgeler bize hakikaten de dış dünyada mevcutlarmış gibi gelir. Öyle ki şunu ekleyebilirim: Binlerce yıl boyunca insanlar nesnelere ışınlar gönderen şeyin gözleri olduğuna inandılar.

Uzay ve zamana dair dışsal algılarımız hususunda mesele aynen bu şekilde olmayabilir ve Kant’ın eski *a priori* yargılarının psikanalitik dile bu çevirisi onu yaklaşık olarak haklı çıkarmaz mı diyerek sözlerini sonlandırdı Freud.

İtiraf etmeliyim ki Freud'un argümanları bile beni uzay ve zaman algımızın aslen ve esasen bir iç mesele olduğuna ikna etmekte başarısız oluyor. Zira şayet bu algıların prototipleri içimizde derince gömülmüş hâlde bulunuyor ise bu nasıl oldu ki? Bu noktada Goethe’nin içimizde mevcut olan her şeyin dış dünyanın içselleştirilmesi olduğu şeklindeki vecizesini, onun bu vecizeye atfettiği anlamda ısrarcı olarak, hatırlayabilirdim.¹⁹

¹⁹ Bu makaleyi okuduktan sonra Freud bana dikkatin psikolojisine istinaden aklına gelen başka bir fikirden bahsetti. Bu fikre göre nesnelere bahsettiğimiz, bir manada ego’dan ayrılan nicelik olarak değerlendirilebilecek olan dikkat hızlı lâkin ardışık yüklerden kaynaklanır. Bizim içsel algısal etkinliğimiz bunun ancak bir devamını gerçekleştirebilir ve bu noktada bulduğumuz şey dış dünyaya yansıtılmış şekilde zamanın prototipidir. Uyku esnasında bu yükler geri çekilmiş olacaktır ki bu bir kişi uyurken niçin zamanın ortadan kalktığını açıklar. Bu uyku süresince ancak düşün halüsinatif algıları ile çağrışım vesilesiyle yeniden etkinleştirilebilir; söylemeye hacet yok ki dikkat algı ile yakinen ilişkili olarak kalır.

Daha sonraları insanın ölçülebilir zamanı böldüğü vakit, bu ilkel yatırım miktarlarını zaman içinde yeniden kurduğunu ekleyebiliriz.

Tüm bunların neticesi “dikkat = algı = zaman” denklemi olacaktır.

Kant'ın zamanı üzerine bir eleştiriye kalkıştığımız vakit, bu makalede daha evvel özetlenmiş olan üçüncü argüman bize cevaplanması en güç olanmış gibi gelir. İddia ettiğimiz üzere insanların uzay ve zaman dediğimiz bu sezgi ya da algı biçimlerini, bunların binlerce yıldır, yer yüzünde yürümeye başladıklarından beri, gelişmiş oldukları çevre dışında kavranabilir herhangi bir kaynaktan türetmiş olduğunu varsaymak olası değildir. Şayet Kant bunun aksini düşünemedi ise bunun sebebinin onun eski metafizik ekolüne karşı duyduğunu itiraf ettiği isteksizliğe rağmen bedenden ve yaratıcı bir Tanrı'dan bağımsız olan ruha ilişkin düalistik inancı terk etmeye muktedir olamamış olmasıdır. İlahın varlığına yönelik bir inancın temeli olarak ahlâkî yasanın desteğine başvurduğu doğrudur fakat o zaten inançlı birisiydi. Kendi hazınca ruhları yaratmış ve onlara *a priori*'yi, her tecrübeyi önceleyen, algımızın ve sezgimizin bizim uzay ve zaman dediğimiz biçimlerini emanet etmiş olan bu Tanrı artık bizim bağlılığımız üzerine hüküm veremez. Karşımızda ancak evrenin birliği var gibi görünmektedir, o birlik ki onun içerisinde kendileri vesilesiyle evrenin kavranabileceği biçimleri yoktan var etmeye yetecek kadar bağımsız bir zihni tasavvur etmek güce benzer. Evrenin nazarında hissettiğim tevazu beni insan türünün uzun tarihi boyunca ait olduğu ve onun ile tam bir uyum içerisinde geliştiği çevreye ayak uydurduğu sonucuna varmak zorunda bırakır.

Bu sonuncu biyogenetik argüman hususunda, içerisine doğduğumuz, onun içinde büyüdüğümüz, onu reddettiğimiz ve onda öldüğümüz fenomenal zamanın evrenin temel gerçekliği ile nispeten de olsa benzerlikler taşıması, dış dünyada nesnel bir alt katmanının bulunması gerektiği sonucuna varmaktan kaçınmayı imkânsız olarak değerlendiriyorum.

Aşikârdır ki hiçbir vakitte bu hipotezi desteklemeye yahut çürütmeye muktedir olamayacağız zira şayet böylesi bir terimi uydurmamızda bir mahsur yok ise “kendinde zaman” bizim tecrübemizin menziline tümünden dışında yer alır. Fakat belki de beşerî zekânın en büyük zaferlerinden bilhassa bir tanesinin onun evrenin sürekli olarak yinelenildiği ve yıkıldığı “numenal” zamanın fenomenal sızıntılarını tanımakta tüm diğer canlıları geçmiş olması olduğu söylenebilir.